

Хорсун Буойун,
хоомой хоһоонһут

ХОРСУН БУОЙУН, ХОМОБОЙ ХОНООННЬУТ

(АХТЫЫЛАР)

Дьокуускай * 2000

УДК 355.292.3
ББК 63.3(2)622.78
X 68

Бу кинигэ тахсарыгар көмөлөспүт Таатта улуутун дьаһалтатыгар (Г.Д.Никонов, М.А.Протодаконева), Аба дайду байыаннай историятын уонна ветераннарыга дьаһалтын Саха республикатын ааҕы тэрийэр комитетыгар (А.К.Алимов, С.С.Аджакоев), Айар союзтар республикатааҕы фондаларыгар (Н.Н.Назаров) истин махталбын биллэрэбин.

X 68 ХОРСУН БУОКОН, ХОМОБУЙ ХОҕООННУТ. Ахтыларга Хомуулу оҕордо С.Н.Федосовка. – Дьаһуука. Бастаах уонна орто анал үөрэхтэрин департаментыгар 2000. – 132 с.

Бу хомуурунньука хорсун буйун, хомоубой хоҕооннуут, тааһа-аах журнакт. Аба дайду Улуу сэмийи дьиний кытылыдаах, жбох оодонно шаарепурра, Саха Республикатык культурига үтүөгүх улаһа, Таатта улуутун боһуоттаах граждана Илэомоний Иллармониев Эрлюев үлэтин уонна олоһун туһунан народнай сурубаһчылар, биллэр учуонайлар, журналктар, аймак-били дьоннорун астынара киириилэр.

Хомуурунньук Улуу Кыайыы 55 анал туолуутугар аһыар.

© Федосов С.Н., 2000

1947 сыллаахха от ыйыгар кэргээннэн бойдуугар, төрөлүүттэригэр, эдьийдэригэр кэлбитэ. Иннокентий Илларионович 1947 сыллаахтан 1990 сылга дьары талтыыа кэргээн Мария Никифоровнаһын элэ дэмээхтик куоратт биэр мааны кырдыаас ылын патты илэн олорбута.

И.И.Эрляков төрөөбүтэ 80 сылын туолуутугар түбэлтинэрэн дохуотугар, төрөөбүт кыһалтыгар "Эрляковскай айыыллары" тарыхын ыһыттылар. Ону быһылыт, ыһыттарын – төрөлүүтү үсүтү, историкоскай наука кандидата Владимир Иннокентьевич Эрляков, дьарыаа үөрэттэ мууһу дохоттара, Эрлякова Надежда Семёновна, аһууһун, суруйааччы Илон Евдоким Федосеевич уһуна мэхсэн кыһаан сырытыаарбыттар. Ону талыт туһунан истиң иһэрэх, сылаас тыллэри эппиттэригэр улаханнык мэхтэнабын. Талыта улууһунтэн талсыбыт саха норуотун кизин туһуруута, албан дата, дьонун сурага буолбут А.Е.Кулаковскай, А.И.Софронов, Н.Д.Носустрове, П.А.Ойуунускай, антон Элэй, Суорун Омоллоон, Амма Аччыгыйа күрдүк улуу дьон саха литературатыгар өлбөлү-сүтэлтү уһулуһулаах айылыылары айыттар, суруйбултара. Ити улуу дьонно сүгүрүдүн туран, төрөөбүт литературатыгар биллэр суолу-иһи хаалларбыт, Талыттан талсыбыт биллэһлээх суруйааччылар – Бэс Дьарайын, Макар Хара, Пантелеймон Тулааһынап, Семён Тулааһынап, Родас Кулаковскай күрдүк, Иннокентий Эрляков аһа биһрээ аһылы сырыттыы дьон, хойулаан да буоллар, бэйэм көгүлээбимминэн, төрөөбүт талыым Иннокентий Илларионович Эрляков туһунан бу аһымы кинигэтин комуһун оһордум. Күн-дьыл аһар, Иннокентий Илларионович билэр дьон уһуна күн сириттэн суох булан иһэллэр. Ол айытга кимтэн да ыһытпат, тыйыс, ыһытаных сакуона Мин көрдөһүүбүн ыһытан манна суруйдулар кими биһр иһэлээхтэрэ – суруйааччылар, баччэт үлэһиттэрэ, чууас дохотторо, аһахтара уһуна биһр дойдулаахтара. Кинилэргэ барыларыгар истиң мэхтэлбын талардыбын.

Дирин ыһыктыбыты кытта Степанида Федосеева

ПОЭТ ТУҢУНАН АХТЫМ

"Эртоков тулунан ахтыта суруй, эн ахтыын хайаан да наадалаах", – дээн буолла. Сөлкө аттылар. Ол тынан баран, мэхэ эмэ чэгчэитэ суох. Ытыктыыр, тагтыыр дыонум, доботторум, аймахтарым, төһө да тула нөрбүтүм иһин, суох буолан иһэллэрэ, минигин байэбин даһаны уиарытан барыах курдук... Ону, хата, хаһан да көрбөтөх дыонум, ханна эмэ көрсө түһэн баран: "Миитэрэй Куокаанабыс, ытаат, үчүгэйдэж сырыт, сүүскүн туол!" – дээн албаан баран, илиилэрин биэрэллэрэ олус өйбүллээх – төнхөйөн иһэр төбөбүн өрө көтөбөн, инним диэки хаампытынан барабын.

Чэ, байи, ити кэлсээн тохтоон эрдин...

Иннокентий Илларионович Эртоков, син сааһыра барбытын да кэннэ, бийиги кинини судургу Кеша дээн ааттыыр этибит. Кини, өрө хантайан хаһан да улаатымсыбат, кизитээбэт, кибирбэт, мараабат-чэгчээбэт, хата, куруутун олус айыһас, кинини мичээрдээбитинэн көрсөр, үчүгэй оҕо курдук үөрүүнүнэн, истин иһи этэ. Ол иһин бийиги кинини Кеша дээн эрэ ааттыырбыт.

Мин Кешаттан уон сылынан аҕабын. Билиэхэ, Сивцев аймакха, кини ийэтинэн уруубут буолар. Ол тынан баран, бийиги дыоммут байэлэриттэн тэйимни атын-атын нэһиликтэргэ олохтоох буоланнар сылдыкслат эбиттэр. Ол иһин мин кини оҕо эрдэринээбитин билбээкэ хаалбыппын. Кини минигин билэр эбит. Ол буолан, 1942 сыллаахха Тохо оскуолатыгар учууталпын олорон, сэрин буолбутугар, тылланан армияҕа бараары, аэродромна самолету катанан олорор эбит. Дьэ, оруобуна ол аэродромна, бийиги көрсө түстүбүт. Кешам туран: "Армияҕа баран иһэбин да, харчыым суох буолан мотусурууһубун быһыылаах, көмөлөө, харнылааххын дуо?" – диэтэ. Мин, армияҕа баран иһэр килэһэ, буолаары буолан аймакпар көмөлөслөт буолуом дуо – төһө эрэ харчыны биэрдим. Кеша барахсан үөрдэ быһыылаах, сэгэс тына түстэ уонна илиитин туттараат, самолет диэки сүүрө турда.

Ол кэнниттэн, биэс сыл буолан баран, кини армияттан эргиллэн кэлбитин кэннэ, көрсүһэр буолбутут да, уруурдаһан-хайаан, анаан-миннэн дыксытыгар уоллутугар сылдыкслат этибит.

Мин бастаагы суруйуум ("Өлүүнэ өрүс") 1926 сыллаахха, сүүрбө саастаахлар тахсыбыта. Кини бастаагы айымньыта 1937 сыллаахха, сүүрбө биэр саастааҕар бэчээттэммитэ. Мин уонна сылынан урутаан испиллин. Ол тынан баран, революция кэнниттэн Саха сирин суруйааччыларын дьылҕалара "орук мас сүстүн" курдук, ириниэх, эрийдэх-буруйдаах буолбута. Оччотооҕу, 1937, 1944, 1952 сыллардааҕы саха суруйааччыларын сойуулааһыны мин ырыта барбаппын, олус ыарахан сүтүктээбин уонна содуллааһын эрэ баһиэтибин. Онтон кэтэмэрдэйдээбээкэ Кеша Эртоков литературабы

интернет 1936 сыллаахха бүтүн поэмата баччааттымиз. Кини олус кайра урбастаабат, аттомноох, рифмелен, аглитерациянда үлүһүйбөт, хоһоон саналыы форматын көрүлүүд, кинигаттан булган илбэт темаларынан, абдаатарынан суруйа сатаабат. Бэйэти үөскөбүт катуу айылбаттыттан уонна төрөбүт норуотун төлкөлөөх ыра санаатыттан, муударалыттан илтиллэн улахан поэт буолары биллибитэ. Онтон Аба дайдуу көмүскүүр Улуу уоттаах сэриг турбулугар Коша Эрпекс көңүл өттүлөн тылланан арминга барбыта. Бу улахан эр санаа, кытаанах турунуу бэлэтэ этэ. Ол буолан, түөрт сүл устата армияга сыдыан, алта дайдуу баччааттан баран, контузия ылан, дайдулугар 1946 сыллаахха армилан кэлбитэ. Сэриг уотугар да сылыттар поэзиятын быраактатах, хата, дөлөр өкөстөн, үгүс сурах хаанынан суруллубут хоһоондордох этэ. Кытаат издательствосун, хельметтарга, онтон талыллан, Суруйааччылар союзтарыгар секретарынан үлэскөбүтэ. Хайа да илтиэхэ, контузияга үлэли-үлэлини, аяар үлэтин танна ытыра уустук. Ону ол диэбиксэ, Эрпекс поэт, бэйэтэ эларинан, – бастын добурун, таптаанын, эрэлин мөлтөтүөхтээдэр, докка күүтүрүлүтэ. Бэйэтин дыйдыатын, олорун сүрүн аартыгын булган, онтон туорун санаата төрүт буолбат этэ. Кини, кини быһыытынан, бэйэтэ уйан илтилээх, сырдык ыраас санаалаах, аянчы тыынаах, көнө сурахтээх уонна олорду, тыынаах буолууну ураты күүстээхтик таптыыда бэрт буолан, онтухатын бэйэтин поэзиятыгар сэмейдик, ол тынан баран олус истинник, дилигник көрдөрбүтэ.

Кини бэйэтин айымньытынан – поэт, поэзия трагедиясык аглитерация чыстээгин уонна суолтата улахаанын көрдөрбүтэ. Кини бэйэтин айымньытынан уонна армияда көңүл өттүлөн баран, кыйыны ситиспн хоһоорунаан сэриг ветеранында Аан дайдуу үрдүлөн айылээх олох кэлэрин иннисэр, туохтарын да кэрэйбэт булгуруйбат санаалаахтарын көрдөрбүтэ. Кимиксэ барытыгар, биер “алааһынан” мунурдаммакка, бүтүн аан дайдуу бары норуоттарыгар тулаһыйылаах патристическай, интернациональнай, гуманистическай кайы баар буоларыгар поэт ыларбыта.

Поэт Иннокентий Илларионович Эрпекс аччат айар үлөтэ сайдарыгар куруулун ис-аһиттан кылаанан камелеттөө, ону ааһан имсэхэ эмиз аламалестүтэ – “Хотайдор кату өтөллөр” диэн опера либреттотун тексин суруйан биллибитэ. Хомойуох кини, Комраков композитор опера опереткка, балет оперетка күйэйэн, балет көрүлүнэн театрга турбута. Опера либреттотун быһыытынан баччаакка тамсара буоллар, поэт үлэти талору көстүөх этэ. Хаһан оннук эм килээ биллибэт.

Бу ахтыбын мин поэты кытта үгүс көрсүлүүбүн түмүктээн суруйдум. Уонна бэйэм түмүктээн өгөрбүт ахтыым сөччө суоттаһанара биллибэтин быһыытынан, поэт бэйэтин айымньыларга

тэн олохун мөжүүрүн, юмин-хэннэгэн, ыраас, үрдүк ыратын
эдүк чөбүлхэйдик көрдөрүө дигн, ахтыым хэннэгэр юни уйан
инна уоттаах сүрөйтгэн үөскэтиит хас да хоһоонун холбуу
иллөрдим. Поот айымныатын хоһобурун көрдөрбөккө эхтис
горорум миегин төрүт эстыннарбат эбит, ол эбит буһуһуһуһу
нн хоһоонноро күн ыһырлахтара, сүрэх угуттара, дууһа тоһоһуһу
иттэр

*Д.К.Сивцев-Суорун Омоллоон,
Үлэ Герола, Саха народнай суруйааччыта*

Инновентий ЭРТЮКОВ

ТИИН ДЬИЭТЭ

Хойуу пабаалаах, хоор сарбынньахтаах
Холу дийүрүм биһи бөһүгөр
Тэһи сүрэхтээх, күөх сарбынньахтаах
Тимэс хоһор тыһыны үөһүгөр.

Үрдүк мутуһа уйатын туттар,
Түүрүллэр, төһөтүн кистир,
Лайһаа хуһуругунан састыһар,
Тимэс өһүк утуйан кыстыр.

Уһуктаат, ыһыһынан оһдэһин
Сотунар, сууммута буолар,
Салкүрүһүр дн, эмик кэһини,
Эрихаллаах сиргэ барар.

Эрихэни буһуһуһуһу эрэ
Тимэс иһа тоһор, дьоллоһор,
Үлэлээн иттиһар үрдүк, көрө
Аһаһын юни тоһорор.

ЭТ СЫТА

Сүрэх ортоһунан сүүрэн киирбэһин,
Үчүтэһин сэнэ эт сыта,
Бу сыта дии ыһаах сымһыан сүддэһин
Аһыһит, дөһүм сыһы сыта.

Аатырбыт андаат-мунтаат алаастарым,
Тамалдьаннаах Таатта үрөбүм,
Сэһиырдалдьым адны, алны таттаран,
Эһисени ахтар сүрөбүм.

Саха таптаан ыллыыр сэмвөн сайына,
Дьоруо ата, үгүтээк ынаба
Барыта билиинэ, итэ көһүөнэ
Сана күөк оту сыллаастааха.

Сүрэх ортогунан сүүрэн киирдэбин
Суугулуур сана отум сыта,
Дэйдүну таттыыр күүстээбин, сүрүтээбин
Сүрөхтөр биллэрэ оууста.

КУҢУН КЭЛЭР

Сайархай сарапааннаах кыргыттар –
Харыйахтар итэх сыгыныаах,
Алаайы сабатынан сүүрбүттэр,
Тыада куҥун кэлэрэ маннык.

Тийттар өссө дьуһунь күп-күөхтэр,
Кинилэр хайылы, ардабы,
Тулуйар ар дьоннор курдуктар,
Топуулар, тыйыстар даҕаны.

Сайылыкка ыллыыр чыынаахтар
Им-ним барбыттарэ ырааппыт,
Арай калпаанна кый ыраахтан
Кытылык санадын истэбит

Ону ыраах сүктэр шийиити
Атаарар ырыба холоотум,
Сайыны кыталыктар ити
Атааралларын себүтээтим

КУҢУНҢУ СУЛУСТАР

Сулустары көрөн суруубун
Сурулла илэк хоһооннорбун,
Санаабар – тыалары туоруубун,
Карсабун билбэтэх дьоннорбун.

Инибар куутари барытын
Эриктас эрх буолуо диибин,
Үлэни, ыарык да кыратын,
Үрдүктүк тутан кэрэхсэбин.

Өрүүтүн оннук олоробуй
Үрдүүнү доһор олоостоммун
Оннообор кырдыаммын олорбуй
Синү дэбаны умтаммын...

Самс даһар, сайын эмиэ бүтөр
Синэдо күһүңгү сулуостар
Мин өрүү кырдуур, өрүү куутар
Хайоннорум буолан көстөллөр.

САҢА ХААР

Хаар түһэн сир сырдаата,
Хатыннар, мөстөр
Маһан солко былаакы
Бирьэ бааммыттар.

Оннообор кыра ыарыа
Нимэи дабаата,
Үрүт камус ытарыа
Кырыаны кэти.

Сүөлүпөр соһуйаһнар
Хетан таһыгар
Хара сирэ суохтаһнар
Мэһирэһаллар.

Күүдэһтэр ыалларыгар
Сүүрбүт суоллара
Алпаяр таһын ххарыгар
Субу тырталлар,
Тула сырдык, мөп-маһан
Камустуу күлэр,
Ыһ-ырдас туналаран
Сэһа хаар түһэр.

ЫЙДАҢА

Барыта үрүн көмүстөн
Кутуллубут курдук,
Күлүмүрдүү, күлө түстө
Жылпак, таяк, сар үрдө.

Хатыннар субу өтөөрү
Далдан-ныр кубалы
Сыгаан даңбеммет ороори,
Диббаларо хэмжэ-нэр.

Күөллөр манган тээс булууһа
Кариэте турганан,
Сыталлар да, сөрдүк түтөн
Калган, күлүм-сөнөн.

Саггымныт ыраас да ыраас,
Сөрүүн сүгэй күрдүк,
Төлүрүмү – чужас, ыраак
Ыты көрөн турда.

Манник ыраакка, сардыкка
Баар чосон, быһыкта,
Өрнөстөк сөгөт үрдүккө
Өрүү талаһыкта.

Эргичи ып-ыраас, кара,
Ынжындас, кылбөһөнөс,
Со, түүн бары манник ара
Арай буолтун базас.

Оч-өбө дуо, хайдах, хайдах
Буолуо этай? Этин...
Харага халпыҕа хайдан,
Түүн сүткө дээх этин.

СӨӨЛӨРӨӨР

Сөөлөрбөр саха чороонугар
Кымыс күтө-кутабын
Тал булгангыт соргу талоскулар
Ыһыкх ыһаарың! – диибис.

Алаас хатына буудан үүнүктүн
Аян аяант алтыга,
Ол хатыг курдук үүнэ турруктун
Эна дыон уола, анына
Иун сырдыга эркини күндөрдөр
Кутуга суах дымаланыа,
Ачытылар-апыр, ааптыты үөдөр
Аян, ина дыон дотат.

ДОБОРУМ СЫРДЫК КЭРИЭНИГЭР

Саха кэрэпик билибит талааннаах поэта Иннокентий Илларионович Эртюков 1916 сыл сэтинньитигэр төрөөбүтэ.

Кэни уонган тахса араас үтүө хабас-нордорх кинигалари суруйан хаалларбытын саха нуруота биһирээн ааһар. Таланнаах олорун бүтүн-нуутун литературага уонна ымаат хаһыаттарын үлэтигэр анал олорбут иһи этэ. Мин кэнини кытта "Бөлөм буол" (аныгы "Кэрэпик") хаһыат редакциятыгар олукча сыл устата биһирэ үлэстөбүтүм. Тус байыбит олохлутугар бары үөрүүбүтүн-хомоллобүтүн биһирэ үлэстэн сылдьыбыт чутас доһордуу дыон этибит. Иннокентий Илларионович минигитэн уон сылынан багыс буолан, мэлдьи: "Убаай", — диил элбэстик ыларар буолара. Оттон мин кэнини Көшөгөн атылаах ааттаабат этик. Кэни ааһыах сыллаабыта нэрэксэник сылдьан, мин сураһыан умнуллубат диринт хомолтоһон хаарыйан, билиги кэжэбэтигитэн туораабыта.

Ча, хэбис, таланнаах сылдьыбыт кэмгитэн көрсөххэ. Иннокентий Эртюков 1950 сылтан Советскай Саха Суруйааччыларын союбун чилиэнэ этэ. Аян дойду Улуу сариктин сылларыгар хөрсүн сарикит буолан, Кыһыл Сулус орденнээн, үтүө медалларынан наһараадаламмыта. Сарик кэннитэн дойдутугар атоһкэ эргиллэн кэлэн, советскай бөһөккө, ымаат хаһыатыгар ("Эдэр коммунист" уонна "Бөлөм буол") үтүө үлэтин иһин "Бөһүөл Энага" орденнээн наһараадаһыммыта.

Мин үтүө доһорум Көшө Эртюков үлэтигэр, сыһыалаһар, күскө-куобаха сааланаһар барытыгар кэра, айаһас мэйгыннаах иһи этэ. Дьэһтэһэр тийдэххэ үөрүүнэн көрсөр, кэргэнигэр үтүө доһор, өһөлөрүгэр ыһаһыннылаах астык эһэ.

1986 с. иһи 50 сааһын туолбуга. Ол кэмтэн 25 сыл ааһытын кэни, оччотобу "Бөлөм буол" И.Эртюков юбилейыгар анал таһаарбыт нүмэрин байом архияһыттан булан ылан аахтым эбэһтэ. Эно иһаһи 50 сааһынан аһардалан, "Оһо аймаһтан Эһиккэ — пионерскай эбэһтэ" дьон баһаһа бэригибит эбит. Оһи аһиллибит, "Бөлөм буол" хаһыат редакцията кэһчэри ымаат ааһааччыларын

баттарыгтан оёо талталаах суруйааччыг И.И.Эртюков 50 саягын туолуутунан итхитж эбэрдэгжэ уонна кинэээ, кини дыаа кэпэттэригэр үтүө доруобуйаны, дыолу, кини айар үлэтигэр санаа кэра сагыйишгери баарар... дэмиллэбит. Итиннээсэр өсөө өддүө үөрүүнэн долгутар Дьонуускай 20 №-дээх ооһуолатын үөрэнсөнчилэрин ахыттан Тэня Макарова (5 кылаас), Гоша Васильев (6 кылаас), Витя Апросимов (7 кылаас) иккитээнэн суруллубут эбэрдэгэр бэчээттэммит. "Инкөөтэй Илларионович! Эн билиги талталаах хайаалпытын – "Балом буолу", олус да кэрхэбиллээх санаа энооруун! Эн айымыгыгарын өддүө билиэхэ, ооһуолго анаабыт хоһооннорун олус астына ааабыт. Эн төрөөбүт Сахабыт өрүн айылбатын, кини кэра көстүүтүн олус да уустук-ураннык хайыабын..."

25 сыллаабыта кини суруйбут уонналаах ооһуол билигин бэри биллэт улахан дыаа буоллахтааа диэ. Хайдах дыаа буоллубут, олоххутугар тугу ситкитигит дыаа мин айытыакпын баарабан, өччөөсү Тэня, Гоша, Витя ооһуол улаашыттарыттан.

"Балом буол" ктү нүмэрин бүтэтик сэрэйитэр Эртюков ооһуолго аналлаах үтүөкэн хоһоонноро бэчээттэммитэр. Манна тахсыбыт хас да хаартыскаларга И.И.Эртюков 1945 с. Венгрияда бөйбүсү дөбөттөрүн кытта түрэр, саха суруйааччылары Николай Якутский, Николай Мединов, Владимир Новаков-Куннук Уурастымырал ортолоругар РСФСР суруйааччыларын I съезигэр оһуоллоро уонна кэргэнин Мария Никифоровнаны, кынын Машаны кытта түспүттэрэ бааллара.

Дьэниээх суруйааччы булар айааростон көтүбүт илтиимлээх идэ. Ол араары айылбаттан талпааннаах кини айымыгыта хайаа да өлбөт-өслөт үлэтиэх булар. Мин Кэшаа – Инкөөтэй Илларионович Эртюков – бэйэтэ олбүтүк кини кини көннүгэр хаалларбыт үтүө хоһоонноро төрөөбүт норуотун көгүшү үөддө, үрлэтэ, дыоллуу, туругурда сылдыаллар эбээт!

Н.Е.Мордимова-Амма Аччыгыйа,
саха народнай суруйааччыта

ҮРҮҢ КӨМҮСТЭН КУТУЛЛУБУТ ХОҕООННОР

Саха билимилээх, талааннаах өсөтэ И.И.Эртюков 60 саягын туолла. Поэт суруйбут хоһоонноругар, прозаларыгар олбүу далааһыннаахтык, дүрүнник, үтүө өрүттээхтик көрдөрөр; кини хабар айыгытэ кини, сырдатар тематэ элбэх. Ону уолсыйынан ытан биир тылаан эттэххэ – хогуу дойдуга коммунизмы тутар хоодуот хоһуун дыаа дьоллоох олохторун, күүрээниээх үлэлэрин көрдөрүү, норуоттар тулхадыйбат дөбөрдөһүүлэрин, сир үрдүгэр эбэ өрөгүдөөһүнүн

хоёууу-туойуу буолар. Иннокентий Эртюков "Суолга" дьээн хоһооннорун маанайгы хоһуурунуга 1949 с. бэһээттоммита. Итинтэн илэ улуу-суууу "Ыраас күннэр", "Дьобордуун көрсүлүү", "Сайсары атылар", "Манна кун аһылар", "Сарсыарда оһуора" о.д.а. барыта уонтан тахса кинигэни таһааттаруя.

Кини, Саха АССР народнай суруйааһына Д.К.Сиацая-Суорун Омоллоосунуун холбоһон "Хотойдор хоту көтөлгөр", "Толон Ньюкуус" дьээн икки оһара либреттотын суруйда. Иннокентий Эртюков "Тайба Саманин соһоһо", "Саһа дьыһа", "Тыа кыаллара" дьээн суолорго анимыт бортосхой минигалардыах. Сазмай үчүгэйэ, үнүүтээһэ – Иннокентий Илларионович суруйар дьыһура, аһар талаана киһигэртэн кыһа аһын сайдан, куһуран, хоһуулар-стута хоһооктонан, куһууһун дорбосно дуорааннанан, эһэр тыла эһоһоһонан иһор. И.Эртюков башыаһынай-патриотическай темада, сэрки, эһэ туһунан аһаан-миндан туран үлүстүк суруйар, дьыһардаахтык, таһыһыһахтык үлүһиир уонна сано эһэһэ ситиһит, өһөрбүт пост. Кини бэйэһэ Волга эһо хотун кытылыттан – Сталинградтан саһалаан, фашистский өһөһөһү үлүһүрүтүһөн, үүрөһөн, Австрия сиригэр тийбит, Аһа дайду Улуу сарыһын уотун ортотуһан аһоһит, хорһон саллаат, советскай, гвардейскай сарыһар.

"Саллаат дьоборбор" дьээн хоһоһонугар өһөһт бэйэһин туһунан эһэр:

Мин саһа, эһо сирин иһин
Халһыһар хааны көрсүбүтүм.
Сталинградка сарыһаһан,
Өһөһөһүн үүрүбүтүм.

Бийиги каһа уруу партияһыт, советскай киһи, советскай норуот бүтүһүнү өһөһөһөһө, дьыһоһоһоһ өһөһ сарыһынны көрө көһөһит, сарыһык иһаһын өһөһт эһдьархаһыһаһ саһа сарыи суоһуур кутталын суоһ өһөһууну, өһр үдүтүр эһөһн туруһурудууну кыһта ыһа ситиһиһиһр, ситиһиһиһр.

– Климунюһ дьыһа хароһыһаһан иһин –
Кремилтэн Кили Комитет ыһыһаһа.
Иһиттэ өһу боростуһа киһи:
Иһэн, иһыһа – бүтүн өһр үрда.
Хааны халһыһар сарыи кутталын
Халһы өһөһн, тэһиһит өһөһо.
Ыһыһыһа тыһын сүрхөһө өһөн,
"Эһо!" – дьыһыһар бһр сир дьыһыһо.

Кыһдыһаһ саллаат, коммунист, патриот, өһөһт Ленин партияһыгар, советскай киһиһоһ истикэ өһөһин эһэр иһыһыһаһ тыһыһар иһыһыһыгар. Иһо дайдуһа таһтал үрдуһ патриотическай иһыһыһа бһйэ төрөһөһүт-үөһкэһит аһыһыһыттан, аһыһыһыттан саһалаһар дьээн аһыһа сөһөһө эһаһар. Эртюков поэһыһын бһр сазмай кууһаһах өһтө – бийиги төрөһөһүт-үөһкэһит кыһыһыһыт – Сахаһыт сирин аһыһыһыһын көрөһин

арыйнам, суртан-куттан, сүрэтэн-бияртан долтунам, үмүтүйдэн түрөн
уустайн-урэннаан айуулааһын буолар.

Саха алаалын «уох отугар ким, хайа оҕо күөпэһиниэ
сонньооботоҕой?! Көпүчүөтүн уутугар ким сөгүөлээбэтэҕэй?
Чылыһайды ыраата, мутуһчатын дьыгыла ким сүрэйи үкүдүбэтэҕэй,
сүрэтэн көтөххөтөҕөй?! Саха сира барахсан саасты, сайынны,
күтүнү хастуугаро билиэкс, саха дыонугар хайдах курдук кэрэлэрий,
мугастарыа?! Тымыһы, тыйыс эраары бийиги оҕус чагизэн-чабдык,
дыкты үчүгэй кыһыммыт төһөлөөх күндүлүй? Поэт Эртюков
хоһооноругар итэ барыта каракха итэ көптөн түрөс кырдыкы
ырыстынчы, чабыллычы айууланар

Барыта үрүт көмүстөн
Кууллугубут курдук,
Күлүмүрдүү, күлэ түстэ
Халлаан, тыя, сир үрдэ,
Салыһыммыт ыраас да ыраас,
Сөрүүн сүөгэй курдук
Төлүүнүмү – чуҕас, бирах
Быйы ыраан түрүк
Эргилли ил-ирнэкс, көрө
Палыһына, кылбыннас
Тыйдыны

Наһаа үчүгэй тыппаах-өстөөх образтардаах строкалар бу
Кырдыкы да, барыта үрүт көмүстөн кууллугубут курдук, пил-
панынаас!

Күннүк Ууректыһырат,
саха народнай поэте

“САХАЛЫҤ ХОҕООН КУТААТА... УМАЙАН ТИГИНИЭХТИНИ...”

Быйыл бэс ыйын саигатыгар бийиги саха норуотун биир
таптаһынаах поэтын, Аба дайдуу көмүскүүр Улуу сэрии активнай
кыттыһыһаабын, СССР Суруйааһынарын сохһун чилиһин, Саха
АССР культуратын үтүөһээх үлэһитин, коммунист Иннокентий
Илларионович Эртюкову тигэх суолугар атаардыбыт...

Иннокентий Эртюков бийиги дайдуубуттар Советскай бытаас
өлөхтөнөрүн көрсө төрөөбүт, сэрии иннинэ аһай активнай олох
суолугар үстөммит көлүүнэ биир саамай чулуу биир саамай
чэбдыһай барастабымтага эгэ.

Торомпугтарыа – аҕам, Эртюков Илларион Константинович, нэйэм,
Эртюкова Акулина Егоровна – аҕадай суһүлээх дьадаһа дьон элгэр,
– дьон ахтан суруйбутун поэт көлөт. – Мин төрүөм биир сыл иннинэ

инимтэр Чорвоох дөрвөнбичигээр дэвэл сүүрдэ (Бэйлээр янх суох бүлэшиллэр дэ) көһөн килбэттар. Ол алардохторуна 1916 сэллэдөө олөөнэй эргэлтээр үнэ төрөөбүтүм үһү”.

1940 сылгаахха Иннокентий Дыкуунэйдэмеэ улуутал институтун бүтэрбитэ. Ол кэнигтэн Токо сройсонулар сэттэ ылаастык оокуола үөрөөн чаһын собооджослайман, дөжүктөрүнэн үлэлэбитэ. Манна янны, маамэйх да сөл үлэлэстэр, бэйлэтин тулунаан килбэт-сүлтэт үтүн өйдөбүтү хаалгарбыта. Токо дьонно янны аатын күн бүгүнкэ дээрэ иэлин ытыктабылынан ааттыыллар.

Иннокентий Илларионович улууталтыы сырыттагына алдыар-көйдөөх 1941 сэл кэлбитэ. Немец фашистары бэйлэти дөйдөбүтүтэр сөрөөнөн тобу кэннөөн килбэттэрэ. Советскай тосударство өлөрө-сүтэрэ, бичитэр тыннаах буолары. Билкөөрүлгэр мунуурганнаах күн-дыла тирэлбитэ. Дээ маннык тулумсадай кэмнэ хинна буолуон сөл этөө гитлердугурага сана килрэн эрэр эдэр пост, активнай көлөмөлөө Иннокентий Эртоков? Туох да сарбэбэяллыгына суох – үстүкэн сиктөөрөр инники килбэтигэ, кыа хаанына илтигэр – кытыгы хонууттар эрэ. Онтон атын бүтүүк туһа суоҕа. Онуук буолбута дөһөнө.

1942 сылгаах сайын Иннокентий Илларионович тытанан, сөрөөт сарбыта. Пилкөөн оокуолааны бүтөрөн, младшай кома-дэр Эртоков иккис, үбүс, таадүс Украинскай, Соёуруулуу-Арбааны, Воронежскай үөннө Карельскай фронттарга кыргыспыта, Румынияны, Болгарияны, Венерияны, Австрияны фашист бэйлэтыктаагылыттан босхолоспота. Фашист сөрөөтүн тосудуун тобулут Сталинградтыкы кыргытыгыга И.И.Эртоков коммунистическай партия комитатар килбэти. Кини кыргытыы хонууттар хорсун былытыын үөннө герковья иһин “Кыһыл сүлүс”, “Аба дайдуу комүсүүр сарим” иккис сталиннээк орденнарынан, “Бойобуоё үтүөлөрүн иһин” медалынан наҕараадалааммыта. Ити шэр көө туһунан кини икк туттан туран сүрүбүтэ.

Тыһаан, көһөлөн аастылар
Тыһынаа сэллэр билбэттэрэ
“Тирри” көһөр бүкөтүмдэр
Буолубут Эптей өөннөрө
Тилемэр этөө кыргырдээк
Тэһил сирдөрү талтыбит,
Төһөөрү билбэт, илбээнээк,
Тимир Сталинград сөрөөтөбит.

“Саллаат” дээн өйдөбүл Иннокентий Эртоковка олус дьхөрлөсүө. Кини дылчачамы көтү сармак цивилизациятын фашистскай хара дыйтан былытыбыт Кыһыл Армаа кытаанкыртэн чауылары билбэт хорсун саллаатта этэ. Кини кырддык дьэр суолуттан кыратык дэ килбээн-көбөт, кырддыты тусуору этэр, кырддык иһин туруулаһан

биирго элэ-хаанна инэрки эрэйиллэр. Иннокентий Илларионович поэзията норуот сүрэхэр тинийбит, норуот айун-санаатын умсугуллуут биэр бирчминистэ итиникээх.

Үйэ анарыттан ордук кэмээх айбар үлөтүн кэмигэр И.Эртюков сүүрбөттөн тахса хоһоно, поэма кинигэлэрин сахалтыы, нууччалыы тылларынан бачээттэттэ. Ол иһигэр "Суолга", "Ыраас күннэр", "Доһордуун көрүһүү", "Сайсары аттыгар", "Госпит якут", "Күөрөгэйдэр ылымыллар", "Сарсыарда айуора", "Косты на снегу", "Улахан умурһан" дииэн саха ааһааччыларыгар эрэ буолбакка, бүтүн соһо ааһааччыларыгар бийкэрэппит кинигэлэри.

И.Эртюков поэзията, олох курдук, үгүс өрүттээх, эгэлге кырааскалээх. Ол тыһаһ баран, кини – тусх да туһунаһ суруйбутун иһин – кэмчи, ыраас, чин-чин тыллаах-өстөөх, чыгырбас ритмикээх хоһоонноругар уонна поэмаларыгар ааспыт сарыга өлүүнү өтөрү мөрөн арагайдээбүт советской саппаат хоһуун сүрэхэ тинилэгинчи тэлэра иһиллэр курдуга, өлөр строкаларыттан буорах хабархай ыта аһыһаарга дыгыта... Ити айымньылар билиги национальнай литературабыт кемүс кылаатыгар бигэтик мирдилэр. Оттон ити айымньылар айыт аһаарга – Иннокентий Эртюков төрөөбүт норуотун истиг таптаһын ыһаһын ыһыта, кини саха бастык поэттарын кэхэлэригар ааттанһан ааттаммыта.

Иннокентий Илларионович биэр кэнниһ соһус суруйбут хоһоонугар тугаһыйбат эрэлиэхтик эппитэ.

Сахалыы хоһоон кутаага
Саһаарыйан иһэхтин,
Умуллубөккө, улаата,
Умайан тыһинахтин!

Билиги бигэтик эрэһыйт-иһэһыйбит саха норуотун, саха тылын инникитин олбот-сүппэт кэхигилэригар. Төрөөбүт норуоттут иһэ тылын, хас эһэ сүүс, тыһынна ыар, харана, мүһүрэгэнээх сыллары тусратан, хараһын харатын кэрнэтэ харыстаан, бүгүһнү күһнэ тыһинаах аһаһыта. Ол тыл билигин бары норуоттар барһара сайдыахтааһа диир кэммитигэр, өлөр-сүтэр аһаһаһыннаһ хайдах да саттамат.

Билиги бигэтик эрэһыйт-иһэһыйбит: сахалыы тыһынан айыллар саха литературатын кутаата умуллуохтааһар, умуллуохтааһар, сылтан сыл, үйэттэн үйэ тухары өссө улаатан, өссө күүһүрэн умайан тыһинээһар. Төрөөбүт норуотун сүрэхэр сылаһынан сыдыһаар, санаатыгар сана саһыһар, күүһүтэр күүс эһар, наар үтүөһа, кэрэһа, сырдыкка ыгырар ол улуу кутааһа Иннокентий Эртюков поэзията биэр саһамай чэһыһай телон буолан өрүүтүн сыдыһаһа!

Соһрон Данилов,
саха народнай суруйааччыта

"ТООЙУМ" ДИЭН ТЫЛ СЫЛААНЫГАР УГУТТАГАН...

— Тоойум, Саябаа, баянлар көрдүм... Аларга үчүзү киши эбит! Ошолорбу, саянларбын хамууен оларан көрдүм. Эң Чынавазын, Өркүн билим баян буолгасы. — деген муура устар тилэх кунориттан биридестеригэр Мария Никифорова телефоннаата (уйга иенинэ, муура устар 28 күнүгэр мек 65 саасын туолбултунан сибээстэн, Дьокуускайдаагы телестудия Е.С.Миронова "Ыйра сыйыа, ыраа ылланан бүтэрэ" деген видеокинематин көрдөрбүтэ).

Кыһынн калымыа туссабытын, саяс багытан, атарга дыты кенэ угаван, иинэ кыттан эрэрэ туһунан адыах мүлүтэ иһитэр багаран, минн сэн эблэү көрсөтэ. Мин махтаным, баһыыбалаатым. Киниэхэ мин сыһааным, атын дьондордообор, ураты дии саныбын. Тоёо диятэххэ, мин ийэрэх адыбын билэр, ааттарынан ааттан ахта-саныа сыдыааны билмиэн бу сир үрдүгэр биеэ тарбахха баттанар иһи баара дуу, суоҕа дуу... Баар буоллахтарына, оспортон биридестэра мин, Мария Никифорова.

Аба дайду Улуу сариктин эра иенинэ, бука, 1938-39 сс. буолуо, рабфагы бүтөрбүт эдэркээн кыыс Горнейга Соловон калымыгэр, Орт сэттэ кылаастаах окуплатыгар учууталлаабыт. Учууталлар бары хармата араас пройсоннартан түрүттээх уолаттар, кыргыттар эбитэр. Кини билэр учуутал кыыстын дьулаахтаһан туспа олоорбут.

Адам, Иван Яковлевич Тарасов, олохтоохтор калымыларынан Кыргыстаас Бастабык, калымык Советын председателига эбит. Кини сымарылаах атынан олох-мөнтөн айаһаан төһөн иһэн, талгата көнүөгүттөн хайаан да халымытыр үтүс.

— Хайа-а, учуутал кыргыттар, мастаахыт дуу... Муустаахыт дуу?

Билилик сэн халымы адыбын, радионы истэбин да, олохтоох салаһаанчылар учууталларга, ама улаһиттаригар итинник кылаһаалларын туһунан, тоёо эра аахталпын, истибаллык. Кенэ атын эбитэ дуу... Ити кэлсэр эбитэ 60-ча сыл ааста, ол тухары Мария Никифорова ыраах Соловон сирин кыргыстаас ошоньоруун күн баяһаанни күрдүк өйдүү сыдыар. Мин оһтон үөрэбин. Бастабыта, үөрэсэ суох саха кыһа оһчаларга оһуола диир туһун үчүгүйдүк билэр буолан, дьонноруттан саргалариттан, дьулаариттан уоттарыттан, баһар, аян бастаан араһсыбыт бөөрө-суоҕа 16-17 саһастаах учуутал оһолорго кыһалларыттан, кыһа, суох буолбуттарга үйэ аһарын кэричэ буолбут дьулу "Өгөһөөс, Уйбаан" деген уйбаастык ааттыр иһи бу күн сарын үрдүгэр аһааха дээр баарыттан... "Үтүөнү оһорбут — үйэлэргэ умугуллубат" деген иһини эһэн эрдэктэрэ...

Мария Никифорова — иһинэ баяһыры Тыһынтан эһ хээн тардыһаах, Ардаас Хакалас Нөмүгүттэн түрүттээх иһи — саха биллэһээх поста

И.И.Эртюков огдообото, педогогической үлэ яатарана. Онон мин, олоорбунга олон, итингэн сюттэрэн, кини кэргэнин Иннокентий Илларионович Эртюков туфунан дахтан аһарарга сананнам.

* * *

Чороңну улаатан, ону-маны син өйдүүр буолан иһэммин, урут олоҕо улахаһага уурбатан радио диэнгэ улам-улам болдомтобуун канылары тартарар буоллум. Улахан хара "тэриэпкэ", биһэн истахха, кыһени тэрдэрэ син элбэх буолар эбит. Холобура, маныаха дээр мин анардас ырыаны-тойугу эбэтэр ордук саас республикаҕа хайылар күрөхтэһимин, ат сүүрдүүтүн туфунан кэлсиир репортажтары экирэтэн истэр буолаһына, "Кыһыл даталар" диэн биһигин санэбиллэхтик ахтыллар, счютсоруга улахан быраһынынныктар — Т-й Маай, Кыһыны күнэ, Октябрь революцията, Кыһыл Армия күнэ — бары тус-туфунан суоллаах-иистаах, бүппэт кэлсээннээх саһаннаах буолалларын "арыйдым". Ити быраһынынныктар үлүр сарсыардаларыгар аналлаах литературнай уус-уран монтажтар бэриллэллэр. Сана билэ-көрө сатыыр, кулгааҕа-хараҕа дыа аһыллан эрэр киһиэхэ олус үмүгэй биэриилэр. Тыллара-өстөрө чочуллубут, киһиэхэ тийимтиэ, өрө күүрүүлээх, көтөҕүллүүлээх буолаллар. Аны туран, ол литературнай биэриилэр автордара "поэт Иннокентий Эртюков" диэн буолан иһэрэ. Онон аан бастаан кини миэхэ, тым оһотугар, ити биэриилэринэн тийбит буолуохтаах. Арыйы хойут "Аһыла хайдарыан ыстыһынан хаспытын" туфунан дахтарым буолуо... Кэлин байэм итинник литературнай биэриилэргэ холоһор буолбутум. Оссо, ону аһан. Ленин болуосатыттан республикаҕа бүтүннүүтүгөр тута тарҕанар быраһынынныктааһы биэриилэргэ баһамна кыттыбытым. Онон миикки радио редактордара Н.А.Кондаков, В.Тобохов, И.Н.Лопатин тэрдэһыттэрэ. Биэриилэри Н.Николаев (Бучумаан), А.Готсөдөв, Г.Колесов, Е.Местников, А.Иванова, Т.Мырөөва уо.д.а. ытталлара. Итинник биэриилэргэ Иннокентий Илларионовичы кытта хаста да алтыһыталаһан ааспытым.

Чугастык билсибитим, бодорустурум диэн этор ыһах суох. Бука, биэр идэлээх дьон быһыытынан кэннөрү субу-субу көрсүлөрбүн эбитэ буолуо. Ол тынан баран, бүгүн кини аһынаһына ахтар аһыйах түгэнин кэлсиэххэ син.

...60-с сыллар саһаһаныыһара... Нэһилиэстибэ тула мунууллубут бөх-сыыс ыраһыран, сэртэхсиһи буолан эрэр кэмэ... Былыкка саһа баттатан турбут халлаан эмиска ыраһыран, саас күн чомоһийбитигэр дылы буолла. Саха литературатын сайдар саргыта саһаллан эрэр күрдүк... Ол кэмнэ поэт И.Эртюков хоһоһо таһыста...

Истаһыс ыраах сүгүлэр
Хатаһык хабырһыллалар,

Оо итэ кэлэр үнэлэр
Гэсэгтэрэ мэг мастыллэр

Итэ "Оо-тун" экин ылан бырахтаха, эбэтэр бэргэ ыратык ылааскыйдыа түстэхха, бэртээхэй строкалар. Хоһоон бүтүнүгүтүн тыына, философията, түөрүйдэлэһинэ олус өйдөнүмтүүлэр, тийимтигилэр. Онтон үөрэммин, итэ строкасы эмигрант ылааммын хоһоон суруйбутум.

Курун мастаах ханыг тыа
Куулагын суулыгар
Сүгэ-сүтэ, иһиглэнэр,
Сүгэлэр хэбирһаллар

Адан суолун хонносор
Аарыма ырдьабаастар
Куутунны үмэлэр
Күтэя бардиет оттубутар.

Субу-субу тыа дэки
Кинилэр көрбөк-үүлэр,
Кыһаа, күтэ-кыһа
Усттарын күөдүтэллэр

Күөдүтэллэр... хан-нам буолан,
Олоһоһоһон доллотоллор –
Айталыын Куо, Үрүг Үлээн
Аал усттарын оттоллор

Ону илэнистэлэр
Ойуур, устар былыттар
"Нар" дэки дэки аһайаһанар,
Дьолундук сөнгөрүллэр.

...Оо дьа бардиет? Ким оро
Уоску эбик бырахта...
Үөр, Хатан Гэмэрийэ,
Үөһөх ылааммын ылаахтаа!

Ким, хайдах буоллаһай,
Хириэһинэ дэки дэки...
Ким адалан быскаһыттай,
Ким буолбут эбик маһы?

Ким үлдээрин аһан иһэн,
Адалары айны-кыары.

Уонна, дол буоллум дээн:
Уунарыҥ тарбахтарыҥ?

Суга тыаһыҥ... Тыаһыҥ эрэ...
Сүрүн – сүдүкү дэҕаны –
Хайбунар масчыт бэртэрэ
Халгыт майы булбаттара...

Сүгүлэри оҕоһу дуу?
Субаллаһан-субаллаһан
Кэлэр үйэ үнэрин
Кэпсэһэххэ дикчалар дуу?

Хэбис, оһуо ер буолуо,
Кэпсэһэн – уурайыт.
Ыраах эбээт үйэ туолуо –
Ыксаанг маста аҕалыт!

Мин бу ахтыһы 1999 сыл муус устар 11 күнүгэр сарсыарда –
Улуу Пасха сарсыарда суруйа олоробун. Очмотоһуҥа, бу хоһоон
сурулларыҥ саҕана, 35 сыллаахыга, кырдыга, үйэ туолуо ыраах
эбэ... Оттон бу сарсыарда Москва телевидениета өттө: 21-с үйэ
бастаагы сөкүүндэтигэр оһолонор баҕалаах дэон бүгүҥү күнү мүнчү
тутуман дэон. Ол аата, хаһаанпыга эрэ үүнүөхтээх ыраах үйэбит
бу тийээн кэлбит эбит...

Хоһоонко этилгэр И.Эртэков "Кэлэр үйэлэргэ" хаһааммыт мин
татанит поэтарым хайдах мас мастыһыларын ааспыт отунна
сылларга көрүүбүт, кэлин хайдах буолуобун, үйэбит уһаагына,
көрөн иһэхпит буоллаҕа... Билленигэ тоҕо эрэ, халгыт мастаах
аҕыйах курдук... Литературабыт аап уотун оттубу? "арыма
кырдыаҕастар", аны санаатахха, аһыс дэ эдэр дэон эбиттэр: ким
38, ким 46, ким 49 саастаах...

Хоһооммун Иннокентий Илларионович аахпыт өтө, сирбитин
хайыаһытын биллэрбэтэ...

* * *

1972 сыллаахха очмотоһу Саха Автономнай Советскай
Социалистическай Республиката өрөгөйдөөх юбилейы баһытээбитэ
– автономия 50 сыла туолуутун. Литература инники күөннэ
оһолдоһуота. Башкирияда уонна, Москвада эмиэ өһу күн Саха
литературатын уонна искусствотын күннэро ыһтыһыһыттара.
Тарасовиэнээх, кэпсэһиэнээх, кэпсэһиэнээх дьаһаллар очмотоһу
көрдөбүлүсөн "үрдүк таһымна" өтөөрүлүһыттара.

Башкирия, Москва кэнигээн аны алта суруйааччы Харьков

уобалалылар Саха литературатын куннэрин быта сэллэм айанылар буолбуттут. Ол кунтан биллэнэ дьон тоҕо чуолгаан ити уобаласка барбыллытын билбэллэ. Онуоҕу туруктаах сибээс ол иннинэ суоҕа, кэлин да уһаан-таныһан барбатаҕа. Арай, ол саҕана Григорий Охорсков дьон сөлөөт Харыков көмүскэлгэр геройдуу охсуспутун туһунан үгүстүк суруйаллара (таарыччы дууһахха, төһө эмэ көрдөспүттүт үрдүнэн ол сиргэ биһигини илдьэбэтэхтэрэ, "Литературная Украина" хаһыат корреспондента Галина Стукалова ол туһунан ыйыттыктар, "Суурунуҕу дьыһаа, оҕо букуллукман", дьон быһа этэн кэбиэһитэ).

Дээ онон Москва Быково аарспордугуттан алта суруйааччы: Эгдэй, Аида Анныһаа, И.Эрткова, А.Сиромятникова, М.Ефимова, мин буолан Харыковаа хотон тийбиппит. Соһно тутта өбкөм бастааы секретара Соколова (калин Украина КК секретара буола оҕлдьыбыта) приемнаабыта. Оҕо олорон билбиппим Инокентий Илгарисович Харыковаа сэрмэлэспит, куораты босхопослут да, бындыллыт да эбит. Оҕон киниэхэ ураты сыһыан, болҕомто тутта ууруллан барбыта. Ол куннэргэ тахсыбыт "Добродоһуу аһаһа" дьон матырыһаалга "Вечерний Харьков" хаһыакка: "Кунду ылдыһыт И.Эрткова – биһиги сирбитигэр-уоллутугар сэрмилэспитэ, ол да иһин биһир полкаҕа сылдыһыт Харыков дьонун, араас норуоттар бэрэстэбиэтэллэрин байыаннай доһордоһууларын ахтыһан ахтар", – дьон суруйбута.

Харыков биһигини эйбэстик көрсүбута. Араас заводтар таллах баҕтаһа олорор баһуолактаригэр Якуткай уулуссанан, Якутскай переулугаан хампыллыт... Поэт Борис Котляров Григорий Охорсков туһунан хоһоонун аахпыллыт. Актердар дьикэлэригэр Харыков айар интеллигенциятын кытта истик көрсүһүүгэ кыттыбыһыт. Радиоэлектроника институтун ученайдарын кытта көрсүбүттүт, икки этэх аан бастаан этин Галактикалар "сангаларын" иһтэллэригэр көмөһөспүт соһумор радиотелескоп хайдах үлэлирин билсидиппит...

В.И.Ленин аатынан "Электротямаш" завод рабочайдарыгар, Харыков телестудиятыгар, А.М.Горькай аатынан культура уонна саныһаан паркатыгар тыл олппилит, хоһоон аахпыллыт. "В приветственной песне с которой С.Тарасов обратился в эти дни к харьковчанам, выражена уверенность в том, что тема Украины и Харькова отныне займет еще большее место в творчестве якутских писателей", – дьон олохтоох хаһыаттар суруйбуттара. Онуоҕо этилпипит ол баһа санаа хайдах туолан илэрин мин биллэти билдэрэр кыһым суох... Онуоҕо туһуһуллар сизэр быһыытынан В.И.Ленин, Т.Г.Шевченко пьаматынныктарыгар тыһынаах сибээхтэр венсктарын уурбуттут.

Т.Г.Шевченко пьаматынныһын дьылбатын туһунан мин миннэх иэриги тыллаах хоһоон суруйбутум. (Хоһоон кинниги страфаларын өбөлөһүн);

Харинки «уураага Т.Шоачанка лавматынныга бээр. Ону пост уураага геройдара иинни тулалыи олохуллубуттар. Немецкэй фашинстар Харькоаи ыла сылдыан, ол геройдары автоматынан тейте итхалаабыттар. Биир буулдыа Катиринна суродар тустугу сууга билгини да ченеруйан кастан турар.

Уорастыйд, остайх үнрер,
"Охторусел, – дийр – инчыбар..."
Буулдыа сууга ченеруйтар
Эн амалыин керетиттар.

Мин санаабар бааскыттан
Суродуяг итин хаанка
Тарбастарын бынынан
Таммыгаан туфар манна...

Тулуй, керэ Катиринна
Туох бу икин итхилер?
Истабил дыаадын этинин
Ита идыа итхилер.

Ол ыгыыр Иза дойдуг
Охдууу уор ырыатык:
"Встоек алох хаанка тейт,
Колуп уота тыгытын!"

Челех хорсон табарун!
Энтин керар уйа:
Сүтөрбэтин сүтүккүн
Өстүккөр сүтүрүм.

Биир үтүя күн уобалас Волчанскый арыйуонугар иттилер. Чугас эбит. Олохтоох састапта (Кашка дикон райком бастагы секретара, кайуу хара хаастаах баран-садан киши) күнү бына приемнууртан сола буолбата. Тыл да эттибит, аһы да аһаагыбыт... Хааста да сөгүөлээтибит... Биирда, сөгүөлүэн баран, сымнааас олох тээрэ күтэн санныана, күөх торбо хаппааны одуудуу сытан. Иннокентий Илларионович эттэ:

– Эки, чуумпугун... Оччосо сүрдээх буолар этэ...

Санта суох барда. Мин палшыан ийыталааспатым. Бу Северскый Донец дикон үрэх, киин каста да өлө-тиллэ тиллибит, эрой барону харбут, наһиинэ тыннанах ордубут сира эбит... Ол ичин буоллаба, ол күн олус көтөүгүлэ итинни ону тэнэ хайдах эрэ санныаа солус сылдыбыта. Калинин онтон сиктэрэн "Северскый Донецка санаа" дикон хоһоону сүрүйбүтүм.

Өртүүрэг ала руна
Өстөхтүүн сөнхтээт,
Саяархэй Дөнөхтэр
Сэтэргэйа инабит.

Сэлэмийт бүтэн биэрбат –
Сэрим да үтүн ата,
Хас биир күнэ сүлэлт-инимат
Халларбыт бэлмэлхэдэ...

Сэнээн-актан дһөрүр
Салпаатгазбыт сэмюрин,
Өрүтү туураан тахсэль
Өрөгэйүн билбитим

Халлбыгтара оһно үжээ,
Хяарыангээх да уолаттар
Сыгтактаря үйагэртэ
Сырдыт күнтэн мыганар.

Күүтэллэрэ буугуохтара
Күн бүгүн да умнубалда,
Тараабут дһиз боруохтара,
Оһохтар – урстубажа.

Салыажа ыраханьт
Сэнята суох бэрэбыт,
Ураанда аар халлашын
Одуутуу мунчаарабыт

Өнө элээ эргийэр,
Йгэрсийэр кулунуу
"Унуур остөөх бирийэр –
Үмүлэгүт дуу, ону" ...

Хайдах эрэ дыктитит
Халыарга дһлы гына,
Онууха иннилохтик
Ол тһа хэдыс тһмһы тһйна.

Сибилгин үтүгэр
Сир сипһиз, халгаан хайдыа...
"Сэрим" дһэн тһл үрдүбэр
Сэтэрни дһлби барыа.

— Уускуйан одуугубут...
Тускылар туйааралар,
Этаслар: Туох Буоллугут?
Суох, дебеттоор, мунаардар?

Мунаарбалыт, Туребыт
Өйдөбүт марын сүгөн,
Сарыга-дыоош тандылар
Санаага тириткенен.

Өлүүкөл мөн-тиглэ,
Өстөөктүн ситиктаалыт
Северский Джебьлар
Сатуулжери кирэбит.

• • •

1982 жыл муус устар тифох күннөрө, Москвада Саха литературатын уонна искусствотун күннөрө. Сүрүөһөннүлэр бөлөхтөргө хайдыһан, кээ да сиргэ жөркүстүлүт. Олус илгин жөрсүһүү Шиннэй заводка буолбута. (Калын манна агдырхайдаах баһаар буолбутун, бойом чааһым, телевизорунан сүрөһүм ыалдыа көрбүтүм).

Инокентий Илларионовичтын "Россия" гостиницада бири нүөмүргэ түспүтүт. Хайы-сах улаханлык ыалдыар, түүн аһайан утуйбат буолбут этэ. Субу-субу оронугар "уу, Володя, калыг дуу?" диэбитинэн алара түһөрө. (Уола Володя МГУ-га үөрэнэ сылдьар абат этэ). Саппаа Ульяновскайга барар буолбуттут, эннө кыайан сылдьыа суох диэн ылбатыктара. Инокентий Илларионович онтон улаханлык хомойбута эрэри, дьининэн сөккө дыһайбыттарэ диэн мин оччоһо да, билигин да саныыбын. Кини олу өргө диэри санаатытар тутэ сылдьыбыта.

И.Эртюков – биллар пост этэ. Ол туһунан мин манна сүрүөһүтүм. Оттон кини быһытынан, хайдиһ эрэ, талыттан көрдөххө, кинини сонно чугалаһтат, өссө үгэ-хөһөөн булкаастаах кэксэтииллээх курдук өйдүүбүн. Ону сорох дьон сөбүлээбэт, сэнэбил курдук ыһынар энигэр. Тус байыбар туһамаан эттахха, киниттан төгүөй сыһааны көрсүбөтөһүм. Өссө түгэн үөһөдэтэһинэ, мин туслар тыл-өс буолар, көмөлөһөр курдук өйдүүбүн. Ол иһин, улаханлык баалата сыгыһына, дыһалтаһа сылдьан, олоһунаасминэн эрэ буолбакка, ыһытыыт, сөбүлүүр кини быһытынан, төһө кыалларынан, өйүү-убуу сатаабытым...

Соторутааһыта пэанкалар быһастарыттан кыһын уруучулуктан сүрүлүбүт кумааһыны, Инокентий Илларионович мэхэ ыһыттыт сүрүтүн, буган ыһыым. Сүрүк 1980 сыллааһы Кыһыы күнүн эрэ

ининэ суруллубут "Ол өрөгөйдөөк өһүн сылга" джон ыстатыйага сыһыаннаах быһыылаах. Оччолорго мин "Кыым" хаһыакка культура салаатын сэбиаджоссыйэ буолан, суруйааччылары кытта быһаҥны үлөлүөрдүм. Сурук ис хөбөөнө манньа!

—Уб. Савва Ивановичэ

Чэ, тоойуом, көр, ытаат, сарданнум, мунтананым, туох эми тахсара дуу, харса суох канныр, сөт, уларьыт-таларыт, Төбөтө хайдаһый?
Эһэрдэни кытта И.Эрпюков

Итинник мунуутуур кыгулу илбыт иһи сеп буолаарай, өссө тулсаарай джон, ыстатыйаны. Була, көнөрбөктөөбүт буолуохтааһын. Онтон муодаргыахха табыллыбат. Оччолорго бэрээлэж, көрдөбүт билингиттөөбүөр чыҥа аҥаан этэ. Билигин курдук "автор суругар этиллэр санаа хайаан да хаһыат тутуһар позициятын кытта сеп түбөлөр буолбатах" джон эрдэттэн кутунуу, сахалыы эттэххэ, "бааһынайдаһын" суоҕа.

Мин ахтыһыбыт Мария Никитовна "Тоойуом..." джэн тыһынаа сөдүлөөбүтүм, оттон бүтүтүн Иннокентий Илларионович "Тоойуом" джэн тыһылаах суругунан түмүктүүр буолдум. Саха кыһытын сиеринэн ити тыл ис номсбун — истигин, чугаһын — билэбин дии саныһыбыт. Уонна, баһеҥна уһаан эрэр олобум үөрүйбүэ этэринэн, ити тыл эйэ дэмнээхтик, олус сөбүлэһэн-таллаһан өлөрөр итин өркөнөөх, дыһлоох хопумтаннаах маллар эрэ дьыһлэригар уйа туттаһыны джон бигэ эрдэһээхпин.

"Тоойуом..." иһи аны джэ кэрмэтэ иһэр кэрэ тыһын сыһаһа билигин мэхэ, сэттэ уонун чугаһаһыт кыһаһа, биллэригэ, кэпэрэ дыһы. Ол иһин ити тыл сыһаһыгар угуттанан, бу одон-додон ахтыһыбын суруйдум.

Савва Тарасов,
саха народнай поета

1989 с.

ИККИЭН ФРОНТОВИК БУОЛАММЫТ, НАҤАА ӨЙДӨНӨРБҮТ

Иннокентий Эрпюков джэн байыэт баарын, мин джэ бастан 1937 сыһаһаахха истиһитим. Оччолорго сэттис ыһааһа үөрэнэрдим. Ол кэмкэ ордолорго аһаһаах литературнай конкурс буолбута. Оһио өттүүсүл уонна П. Туһаһыһаһа джэн илии баттаһыһаах "Уһаан куһуһуһу" джэн бэрлээһа хөһөө "Болтам буол" хаһыакка бөһөһөһөһөһө. Бастааы бириэһийэһи ыһыһа. "Оһио-саһаһа көрөөһүтүр уһаан-уһаан куһуһуһу" олус сөбүлэһэн өйбүттэн аһаһар буолбүтүм...

кирбиттэрэ. Директордара истэн баран: "Чэ, бэйи, кэнник көрүөхтү. Билигин солор суох. Этигимэн, үнсүмэн-карсыман, пахай дауаны", – дээн талаартаабыт. Икки Дьөгүөрэл, биирдэрэ сөлүгүрэй да сөлүгүрэй буолар, биирдэрэ олдуу-солдуу көрүтэлиир... Суруйааччы уопаттар бэйэлэрин икки ардыларыгар Иннокентий Илларионовичи "Каша Амма Аччыгыйыа үтүктэр, сөгүрэр саналыын, туттардыын-хаптардыын үкчү", – даһалларэ. Сөл буоллаа диэ – Николай Егорович курдук киһини үтүктүбүө, киһи үтүктүө этэй, кыайар, сатыыр буоллаабын. Киһи эрэ Кешалаахха дьоллоругэр сылдьан баран, ханнык эрэ бырааһынныкка быһыылааба. "Сүүтүк саба көмүс үрүүмкэбэ кутан бизэрэ. Дьэ кэнчөгэй киһи!" – дээн көрсөбүттээх. Ол эмгэ сөл. Кэннэхэ, ол көрсөбүт киһиэхэ, бүтүн бытыылканы иһардиэ эбитэ үһү.

Билигин арыт Кеша мааһыынна сылдьарын көрсө түстөхпүтүнэ, соруйан дьэбэлээн тугу атыылаһарын көрөрбүт. Арыгы ыллаабын: "Кеша, ити тугу ыллык?" – дии-дии батылабыт. Оһно киһибит: "Ээ, биичикээйик-биичикээйик", – дии-дии тэскилээн талыччахтын турдааны. Арыгыны мээкэ испэт этэ.

Иннокентий Илларионович дьэбэтэ кириэрэ, олус дьэбэлээк, ис-иһиттэн изийэн күлөр-салар, хараба уоттанар, өйүгүн арааһы онорор идаллаба. Биирдэ сүрүн редактор буолан олорон, Степан Константинович Дьяконов дээн редактордыын сүбэлэһэн, биир улаһит кыра уолчаанын ыныран ылан: "Тоойуом, кэл эрэ... Директорга кири, уонна бу курдук дээ. Таһыстаххына кэмпиэт биэриэхпит. Сөл дуо? Буурдук эт: "Билиги, таатталар, билиги, сахалар, ол иһигэр мин обургу уонна эн обургу дээн, чэ кытаат, кэмпиэт биэриэхпит", – дииллэр. Директорбыт Таатта киһитэ. Уоллара оһону истэн баран, директор хоһугар элэс гынэн хаалар. Аанын ыга салпатах, оһон барытын истибиттэр. Уоллара кириэн тайыачи тохтоон баран: "Билиги, таатталар, билиги, сахалар, ол иһигэр мин обургу уонна эн обургу", – дээн чэбээрбыт. Директор дейүгү буолан, аанна истибэккэ, купгааһын ытыһынан күөйэ тутта-тута: "Эһэ-ээ! Туох диигин? Баттах чугас кэлэн эт", – диир. Уола эбии чугаһаан баран өссө ухаанык этэр. Директор дьэ истээт солуйа түһэр уонна: "Кэбис-кэбис. Инньэ дээмэ. Бар-бар, таһыс-таһыс" – дээмэтиир. Уоллара төһөнө кирбиттэрэ Кешалаах Дьяконов күлүс да күлүс буолаллар...

Иннокентий Илларионович Эртюков талааннаах бэйээт, дьобурдаах салайааччыны, аһарах киһи, үтүө табаарыс этэ.

С.И. Гимореев.

Ага дейдуну көмүскүүр Улуу сарий кыттыылаага,
Саха республикатын културатын үлүөлээх үлэһитэ,
1964 сылтан ССРС Суруйааччыларын союһун чилиэнэ

КИНИНИ ӨРҮҮ МАХТАЛЛАХТЫК АХТАБЫН

Сана суруйааччыларыттан саз-саадак тутан Ийа дойдularын кыдыраабыт уонна этэнга эрчиллэн кэлэн, эмэллэх ологу тутуслуг дьыл акаан-өөхтөр. Кинилэр ортолоругар биер бастааһынан ваттансааччы кыи Иванкентий Эртокоя. Кинини кытта биерс уонус сыллар сагаларыгар "Алар коммунист" хаһыат редакциятыгар биер хоско үс сыл кэринэ утарыта астуолла олорон үлэһэн туралдаахтык. Ол да кыһыттан ийлак түгэнэргэ түбөһтөн, эйэргэһэн-дэуордоһон сылдыһытпаахтын.

Иванкентий Илларионовичи ван бастаан көрбүтпүн субу сонордутаабыта буолбуттуу ойдуубун. Ити 1950 сыл күһүнэ этэ. Москвада Кини комсомольскай окуолаада журналистика салаатын бүтэрэн, соһуруу Сонига "Правда" санаторийга сыһыанан, хойутаан кэлбитим. Бу окуолаада биерге үөрөһөн иһэн калдыан дойдутугар киниүбүт, саһардыгытаабыта кал буолбут табаарыстар Георгий Саввин Сырсымятныкова кэлэн тохтообутум. Кини Петровскай уулуссатыгар икки мэндизмэннээх мас дьыһада икки хостох ивэртираада кэргэни дьонунан олороро. Оһолорго партия обкомун иһэнэн тариглэн үлэлиир тылбаастыыр комиссияда үлэлиирэ, И.В.Сталин сөһиниелэрин саһагылы тыһынан таһаараллара. Кини үлэ чаһа бүтүүтэ обком дьыһыттан таһсан билилги проспект устун дьыһырдни хаһман истэхпитинэ, Гоша утары иһэр биер кинини үөрэн сана алыһа көрүстэ:

— Хайа, Кеша-а, бу ханна тизтэйдэн?

Кыдыһа да кыһаһыни борунуйга ыһсаабыт иһи тизтэйэ-саһрайа калыпта күтүгүтүдүйөн түргэтэн көлүннээбэ.

— Эа, бу бэһиньыктана баран иһэбин! — кини туруору саһалаах гимнастеркалаах, ону таһынан телогрейканы кыһыт, ханас илимиттэр өрбөх суумкалаах, паарданыгар анаан маржа мэһэһыктээх. Ону-каны кэлсэллэхтэн иһэн, Гоша аһаһахэ эттэ:

— Дэуор, бу аһаһахэ үлэлиир кини калла, комсомольскай окуолаттан. Билсэн кыһыниг, Сырсын редакцияда тийиэ. Редакторыт баар иһи...

Сырсыныгар билиһни Ленин проспектар "Туймаада" маһаһылын утарытынан турбут үрдүк чэмчөйбүт сарайдаах мас дьыһада сирдэн аһалла уонна байотэ үлэлиир сирин дьыһи — партия обкомун дьыһыттар аһа турда.

Хаһыакка урут үлэһэбэтэх буоламмын, хайдак, туохтан саһалыахтын санаам холлото. Үөрөнэ сылдыан практиканы "Комсомольская правда" хаһыат редакциятыгар барбытым да, бүтүһүнү үлэһэр быһаччы сыһыаннаабы тугу да ыһбагах күрдүстүн, Комсомольскай олох отделын сөһыддиссыйинан анаһаһын дьыһ бирикээс таһаардылар. Сырэй редакторы суруйааччы Исай Прокопьевич Никифорови билэрим. Кыһын биер ыһдаах курска

Эдгээрхэд миний гэдэгтэйгээрхэнэ ирдэвэн булгаммын хорсубутум. Кинэ "хэргэвч" дегэ сэгшэнэ сэрмэ иннинэ оркуолаба үөрэнэ сэрхэнэ Кинэ сабуулан аарлытум. Сэрмэ кэннитгэн "Кыым" сабуулан "Анжархтан хэлхэл" джан кэрсэннэрийн цикла баархтэвчтэ.

Оттон дэвэрхэнэ Чинэлай Ицын Кривашалкин дээн үөрдээнэ эдэгт нэктэрэ баархэнэ нэктэр, цэс хара баттактаах, хара баран-дэр нэктэнэ гүтүм. Кинэни тэд хэлхэнэ олохун сырдатар отдел сабуулансэгшэнэ сабуудугар, баархуулан бигбитим, бу эфим сэрмэ кутаархэнэ протохуан аархэл сабуулан абит. Кинэни бигтэр журналист буолбута, "Кыымна" өр сылларна үлэгэбитэ, дайдуугар Уус-Агдан Тандагыла баархсүйбүт «олхонна гэрлэддэтэлхэнэ үлэгэбитэ.

Редактордарбыт нэктэн Ада дайду сэрмэни фронтугар буууулу-хатына баарыт Советский Армия бикобуой офицердара этгээр, нэктэн Кылым Сулус орденнаах фронтан этэнэ аргиллибиттар. Он курдэн үлэгэригар да үгүлү хэлбэи лабэ-окапыры сабуулабиттара, лелучагар дээн эстэнэ проказарствэннай мунныктарбыт үлэгэмына, сүлбү-халбы баархлара. Бу сылларга "Эдэр коммунист" хагыаага олох фронтонилар, Армия оркуолатын баарыт журналистгар үлэгэрин сабуулабиттара: Николай Сергеев, кинэ дайдуугар Сулугарга тийэн, республикаба биглар культурнай-сырдатар үлэгит буолбута; Петр Сячихоя, Ленинградтаагы партийнай оркуолааны бүтэрэн, Тверьга Кымы кураага олохсүйбүт журналист; Кинэ комсомольский оркуолааны бүтэрэн кэлбит Николай Герасимович Васильев, өр сылларга "Кыымна" үөнэ Майаба оркуон хагыатыгар үлэгэбит журналистна ветерана; Петр Борисов, редакция дийстигар синиалин салтан утуйар, командировкаба сабуулабитык сылдар корреспондент.

Иннокентий Илларионович 1940 сыллаахха Дьоккуускыйга Учуугал институтун үөрэнэн бүтэрэн бааран. Токо оркуонугар Уолбүт сэгтэ кылхастаах оркуолатыгар учуугаллаабыт. История предметин үөрэллит. Кинэха мин кэргэним Валентина Алексеевна Чордонова сэгтис кылааска үөрэммит. "Уруска тух да учебника, тэтэрэгтэ тух кинэн кэксирэ, кыракый лис лоскуйдарыгар сурулгубүт бэлиттэриннордох буолара, бигибит сыллатын да эмкэ ол куманьыгыгарыгар баартанэн баарэн, кэпэн кылаас сурунаалыгар кайерэре", — дээн кэксир. Оттон Иннокентий Илларионович кэпэн мизэн кэрустээнэ өрүүтүн ыйыталагар буолара. "Мин үөрэнээчим Валя кайдах сылдьэр?" — дээн.

1942 сыллаахха мин Советский Армия кэкситгар чынырыллар. Онно сэрмэ бүтүөр дээрэ сылдьар. Арбаа Европа элбэх государстволарын босхолосхунна кыттар. Кинэ сибосхи халчыйар чэвскэ сылдьыбытын кэксир буолара, провэдтаах катушканы сосуулар, буулуула, снаряд ардарын аннынан сибээһи олохтуур кутталлаарын, эрүүдээн этэрэ.

Солбуйааччы редактор быһымыттан кини эбээһинэһэ чопчута: редакция аһнаттир секретара корон, ааһан киллэрбит семиналларын бары өттүнэн короро, себүлээбэтэбин сонно тута тэттирү бизрара. Секретарынан билигин Амма сэлэмэньэтигэр сэлэмэһаһа олорор кырдьык: журналист Семён Ильянович Невостров улэликэ. Кини хайыат улэтигэр үөрүйэхтээх буолан, матырыйаалы иннигэһэ суох быһан-этин, каниорон, чочуйан бэлээннэра. Элбөх матырыйаалы пропаганда отдела иллэрэра. Минна элбөх саналаах, түрбүт-опорбүт, калбит-барбыт, ээлин истариническай наука кандидата буолан Тыл, литература уонне истария институттар өр сылларга үлэстэн баран өлбүт Алексей Невитин Александр собиэдиссэйдирэ. Кини кыһынык түүта таһыгар сана тигиллибит хара ыт тириитэ сону кэтэра, тас баргаһалаах, килэрнай гетчиктар кэтэр бөрөөн тириитэ унтуулаах буолара. Ол кэмкэ сахалыны тылбаастанан туһунан кинигэһэн тахсыбыт Талон Секушин "Алитет хайага күрүүр" диир романын героин аһын кинигэһэ сыһыара ахсубуттара. Күнүс эбээһинэһэн баран улэтигэр кэлэн илэрин туһугунан көрөн туран, бары сана алпайы түһэрбит "Оо, Алитет иһэр!" Кырдьык дэ икки өттүнэн диилэмидыһа хамсанан, хоргудуһунан сонньоон хотугу дойду кайыта дииһа айылаһа.

Иннокентий Илларионович дииһани, суус тылы себүлүүра. Кини Алексей Невитинэ күлэ таһуйбута: "Алексей, бу улэтигэр эийгин Алитет диир аһтаабыттар!" Онуоха биридэрэ өбүргэнэ барымына, көн-сабар этэ оһуста: "Ээ, сол буоплаһа! Бу дииһэһэ хотугу дьоннуу туһулаах таһастаах мин эра баарбын эбээт!"

Халыаһыһылар республика бары оройуоннарын ыһчатын олорон хаһан сардаһага соруктаһабыт. Ордук хотугу улук оройуоннартан матырыйаал олох сэдэхтик киирэр. Ол оннугар ким оройуоннартан, өдүү Невостровтан улус корреспондент суруйара. Онон себээстэн Иннокентий Илларионович бирида сонньуу-күлө сэмэлэстэ: "Алексей Невитин, дойдук дьонно олус суруксуттар эбит. Хаһыаһыт матырыйаала барыта Хорунеттан буолан хаалбыт..."

Редакторбыт Исэй Никифоров, сахалар этэллэринэн, дьин-чочочо маа кайдыһытын курудук көнө, саллааттыы бөрөстүөй, ордук-хос тыла суох кини этэ. Иннокентий Илларионович кини ол кинигэһыбатын себүлүүра. Ики редактор олус таһсан бирига үлэһээбитэрэ, хаһан да килгир-ханьыр санаарсан оролларины, себүлээһаһа мөккүлэллэрин истибэтэһилит. Хата, ол оннугар Иннокентий Илларионович үлэстэннээһин, бири идэллөөһүн ол үтүө өдүттэрин доһотторугар үөрө-көтө, көр-күлүү курудук кэлсира. Ити бирига үлэһээбиттарын ханнитэн хас да сыл буолан баһан. Суруйааччылар союзтарыгар түмкэ туһан кэлсэтин буолбутугар Исэй Никифоров туһунан аһтыһыбит. Онон Иннокентий

"Эдэр коммунист" ончололго литература болтуулуугар, оддук Г. Давидович дылалатынан сибээстэн, олус чубоорхойболг этэ. Кеннорулар автордар айылыларын элбэхтик бачааттыра. Моисей Ефимов, Иван Федосеев, Иннокентий Сосин, Семен Никифоров, Иннокентий Артемьев бастагы айылыларга бичим хайыалгытыгар бачааттанан литературада суолларын тобулбуттыра. Онуоха пост, редактор Иннокентий Эртюков улахан оруолламыта өйдөнүлгэр. Редакциябытыгар суруйааччылартан Илья Чубылбак, Архим Абальмыньская, Эллай, Семен Давидов, Дьун Дьангылы суруйаалара, айымыгарын бачааттага хайлараллара, Феоктист Софронов Мошаттан кэлэн быстах кэмга бичим редакциябытыгар үлэни тыгдыбыта.

Бирде Иннокентий Илларионович Суруйааччылар союзгарыттан үеран-көтөн, сонуннаах калпа: адэр автордарга сибыйлаах литературнай конкурс биллориллибит, ол усулуобуйатын айылыгыгар бачааттагыбит. Бичимги конкурска кыттым джэн алуутун ыгырар. Кини бу конкурс комиссиятын председателинан анымыт быйылааба. Сотару конкурс түмүктөн, мизэ бир келсэнни ичин 300 солкуобай биримийэ тивсиптин лөгунка буолбуттар туттарда. Келсэммин "Хотугу сулуока" бачааттаах буолбуттарын ичигеиарда. Эмиз сурунаал редакциятыттан адалан Юрия Шавалурин келсэмнорин тыгбаастатта. Аны устунан ужсулуйан байом бадабынан Юрий Рытхэу, Николай Грибачев келсэмнорин тыгбаастаталаатым, ону хайыалгытыгар бачааттагыбит. Литературнай критикада эмиз кирсипэр ичиги буолтум. Михаил Дюворддуурал олоннор "Аныгы Лоптууда" джэн сэтэнин сирэн обургу ыстатыйаны хайыаллар таһынаргадым. Ол ыстатыйанын аны "Кыям" хайыат үлэиттара сөнөрдилгэр.

Суруйааччы Иннокентий Эртюкову кытта биргэ үлэлэбип, ичин өкбүлүн ыбыт сылларым ити курдук мизэ үтү сибыйлаагытардаах буолбута. Ол ичин калмаа өрүү мэхталлаахтык ахтабын.

Биллорин курдук, 50-с сыллар сьбаланыыларга саха литературатыгар иер тыннаах дылларынан буолбуттара. Иннокентий Эртюкову да ол дыллар хайыктара хаарыйыт буолуохтаах. Кини айымыныларыттан көрдөххө, ити кэмгарга партияны, улуу өндөмиттэн, төрөбүт дайдуу албан заттыыр хоһооннору хөтө сүдүтталаабыт эбит. "Коммунистическая партияда", "XIX съезд трабуналыттар", "Партия ыгырар", "Сирдыт хорубун иенигэр туран", "Ленин – Тааттаа" уонна да атыттары. Ити хоһооннор "Ыраас күннөр" джэн ааттанан 1955 сыллаахха, мичи мичи издательствотыгар ылаабынай редакторынан үлэни опордохпуня тэхсыбыт кэмүрүннүгар кирсиптгэр.

Иннокентий Эртюков 1950 сыллаахха Суруйааччылар союзтарыгар өлөнөөсөн ыгылган, хайыакка үлэтир ити сылларыгар бойотин

сулгуур-ийтин булгуммут, силпит-хөллүт, киэн дабааччыламмил суруйааччы: ага. Тыгы билэре, табан туттара, эгими онорой стилистикага билэхэ, хаһыага сакэ улааиыр, литературага чугасиһа сатыыр дьонго үтүө холобуур буолара. Киин байэтин көлүөнөтин дьонун — Ага дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии сэг-ляяктарын, Эйэ көмүскөм: тустарынан хото суруйара:

Көрөөт биллим аң эиетин, хайыун:
Холун буурба хотоё обияин
Байхбуай ордоһаг уонча тирэбин
Эттилар мизэе туту билбисим.
(Эйэни көмүскүүр)

Киин хоһоонноро ити курдук набыгычы, көксир стилика-суруллубуттар. Ол быһыгыр наһаа бэргэн, чауыкхай образтар, тэһизэһиннэри туттар: "Киэн халпаан илиһил сөһүөн Күн көмүс курунаа курдаата" ("Уолбар"), "Күн күлэһинээр көмүс хайата" ("Олонхолут олоһонор ырыата"), "Туллук чэлнээк кынаатынан суол чигдигин килэритэн Купун тутар тибки атынан Сири күлгө дьулурутта" ("Сээс"). Биитар поэт маннь тэһизбилларин илан керуябун:

Тууну уон иэһин оёуста
Бирэх Кремль чаһыта,
Саха ааригор күн тэһистэ,
Апта чаас сана патьанн
Киэн даһаны билгил аарбит,
Күн, кини дигэх араары,
Ортолутар бикр хонор абит
Мантан Москваһара. ("Хөлүт дойдута")

Саха кийитин мындыр харэһынан баһиэтин көрөн суруйбут өссө биир манньк тэһизбиллардык строкалары аадыабын:

Таба сазыныккаах оёолор
Тэхсан хээр устун сураллар,
Ити тигирлэтэр төһонор
Манган көмнүү сүтэллэр.
Күммүт, куобах курдук үп-үрүн,
Күөһөккө ойуурга түтэр
Будунуук туман тайах күрүн
Көксунүү мөлбөйө көһөр. ("Кыһын")

А.С.Пушкин "Евгений Онегин" сахалык тылбаастанымта ээл дойду урдүнөн киэн сэнээрини ылбыта. Аһэй ону арбаа дойду улаатымсык эстетика улахаһала уурбатахтаа, сэнэбиллэро. Сахалар, буряттар курдук Сибир хаалгылаах норуоттарын тыллартыгар тылбаастаатааха Пушкин поэзията сымсыыр дьудайар диин Франци "Монд" хаһыатыгар Анри Пьер диин автор холуннарнылаах ыстатымага тахсыбыта. Ол туһунан "Литературная газет" суруйбута. Биһэхэ

өгөн кириитин сорунуулзастык утарар, норуотун чөл өйө-санаата, сизде-майгыта, сыйда, салгылиги турарыгар поот уонна дойдутун патриотун быһылыыан бары дьолурун, талаанын бичэргэн үтэлээбитэ, айбыта.

Дмитрий Кириитин,
Саха республикатын културатын үтүөлээх үлэһитэ

КИИИЭХЭ ҮЧҮГЭЙДИК СЫҢЫАННАҔАРА

Күннэр-дьыллар устан ааһан истэхтарин ахсык, сөччөнөн билэр дьонун массуонноро өйгүттэн-санаабыттан тэҥэ, ыраатан иһэллэр. Ол онкутар күннээби түбүтүн-сэдһыһын, аһалыан үтүрүйэрэ үгүс буоларын.

Дьининэн ааспыта аттаран өйдөөн-сэнээн ыллахына, билэр дьонун өйгөр саапыланан ичирэн иһэллэр. Билр оннук айыман Иннокентий Илларианович Эрпкова буолаар.

Оскуоһа уорана ылдыан, Тааттатаан төрүттээх Иннокентий Эрпкова диэн сөрүгэ сылдыбыт фронттоох-поот Суруйааччылар саяастарын нилкэнэ буолбут үһү диэн саха тылын үөрөтөр, литературнай курулуокпут салайааччыта И.А.Вардылин уөра-көтө хэпсэбитэ. Кырдьыга дадалы, суруйааччылар уутуйан үөскэбит Тэятталарыттан сэрим кэннээби кэмнэ литератураҕа билр сана дат биллэн-көстөн барбыта. Сэрим нэрддэрин санаыгар сүксүһүн, саллаат сиккэлин-кэтин ыраак омук сирдэринэн: Румынианан, Болгариянан, Венгриядан, Австриянан өлөр-тиллэр ичирсиклэргэ кыттан ыһайыһы улансыбыт байыас билгиллэн-көрүүтэ жэнэ, онуоха эбии суруйар дьобуру сыйынарары сыттаҕа ди.

Иннокентий Эрпкова 21 сааһтааҕар хайыаттарга хоһоонноро баччэттэнэллара. Ити 1937 сыл ата. Сэрим буолуон аһай иннэнэ Дьоккуоскайдаагы Учуутал институтун историческай факультетын бүтөрөн, учууталлы сырыттаһына сэрим буолан армияҕа ыларыллыбыта.

Мин Иннокентий Эрпкованы сирэй көрсөн кэлэстим "Бэлэм буол" редакциятыгар университетка уорана сырыттаһына буолбута. Ити хайыаха эдийим Фекла Васильевна Колпадовникова үлэлиирэ. Сиин кэлэ сырыттаһына хоско ичирэн кэлэн.

— Нохсо, бу хантан сылдыһыа, тугу үлэлигин? — диэн ыһыппытыгар, оччотосуга тоо курдук үөрөхкө сылдыар эдэр иһи сөбүлүү истибокко сэгата суох аһардохтуна, эдийим мин оннубар.

— Бу мин быраатым уол, Бэйиһэй диэн, билр дойдулаарыт буолар, университетка үөрэнэр, — диэн быһааран бичирдэ.

— Билиги, тэятталар, уруумсах дьоммут, хайа нөһүлүөккөннэй? — диэн буолла.

– Ивэн байгууллагыг хэвлэлийн Кэриг Хуел дээн нэгэнтээх кытш
сэвээр “Хайны Сыймы” кысказга төрөөбүгүм – дээн быһаарабын.

– Кэриг Хуелгэ истабин, үчүгэй дейду дэһөллөр, – дэста. Хайна
үрөнөөрбэн, хайдах сьддырбын ийыталаста. Тугу эмэ суруйарбын
туһууыста. Он кэиста алорон эмисек

– Баз эде, үөрээхийн сабулугуун дуо? – дээн ийытан сапутта.

– Сабуттан, үөрөнэ сьддыабын, – дээн этием.

Ити күрдүк аян бастаан фронтөөкк поэты, хайыагыты кытта эи-
кэн дэһэн түрөкшадатын. Дьөлөөкк илгээк, таһыттан күрдүтэ кытаанак,
кыһыа дьөлөөкк күрдүгүн иһин, ик дьөлөр иирдээкк, боростуой,
кыскаккадак эбит эста. Ону иккэ адыһаар кыскарым ахсын, кырлар
эе, уһааннар кыһулар аһыран кыһтарон кыһастаа, ону-маны
кыһаарыа, онука сарсаар Николай Егорович Мординов-Амыя
Адыһыа күрдүкэ буолан, кыскакк үһуура. Ити байста туһа кыһаан.

Мун университетэ бүтэрэрбэр кыһаарынай редактор Сяклетан
Адыһаанка Курчатова мөһүн аһыран ылаан, кыскакк хайыама
үһааннар бадылаахытын билан, Үөрөх министрствотын кытта
кыһаанитын, баһитини сака тыһын отделениетын аян бастаан
университетэ бүтэрээччилэри тыа орускаларын бауэркөтөбүт дээн
этиэн аһаастаарыттарын туһуун эһэпта.

Кэриг хайыа кыһаарыгар үлэһи кыһитым кэриг Иннокентий
Илларионовичы кытта күдэстэк билсисбилит. Биер түгэннэ Михаил
Садим “Кыһаарык күрдүтөр” дээн сатырмэскай хайыа-кыһаан ийыэти
кэриг таһаарыкытыгар баһаанна уһуунуу үлэһаарыттыт. Онно тыһы
кэригк сууһаада хайдах туттары, ордуу сатырсаа хас биердэи тыһ
таһа ийыдөөхтэһи быһаарара. Бэйэгин хайыа-кыһаан кыһаары
таһаарара олус кыһаанара, ааһаа, хөнөөрө. Телефоннаан быта
кыһаары.

Иннокентий Илларионовичи өлөхтөн туордэһытын кэриг кыһа-
арыаһытын хамууан ийыгэ бэстэмнэри дьэститер сьддыһытаан
туһуун баһаан, бэрт аһаары күрдөөн кыһааннаан булбуһуут. Биер
үһаанна дьэһаарууттан ийыталаскытыгар суруйар кыһаар хайыа-
кыһаа суруйан баһаан, кыһаарар үһу, ол кыһаантан сьд буолла
кыһаанна тутта машинада сьсар, суруйбут кыһаан кыһаан
кыһаанна быраһаан кыһаар үгэстээд үһу. Ол иһин кыһаантын
кыһаанна (кыһаанууһаа) хаалбатах буолуохтаах.

Ити күрдүк биер дьэһууһааһын Иннокентий Илларионовичи
Адыһаанка кытта аһытан аһыт эһэптэн. Одыһуу хаһаан баһаарар
кыһаан. Кэриг кытта олоһор аһытан аһыттан, үтүө тыһаан
кыһаанитан, сарсаар мөһүһэн кыһаан олоһоо олорун уһаарыгар
үһууһууһааттык аһаар хаалар түгэннэ баар буолаллар.

Василий Тарасович,
суруйууччы

АТАС-ДОБОР ДЬОНУГАР, АЙМАХТАРЫГАР АМАРАХ СЫҢЫАННААҔА

Мин 1948-50 сыллардаахха Дьакуускайдаахы Учуутал институтун историческай отделениетыгар үөрэммитим. Институт идиини литературнай курубуук үлэтириэ. Курубуогу Семен Данилов салайара. Ол курубуукаа куораттан саха суруйааччылары бэри кэриэти кэлэ сылдыбыттара, кинилэр соһоргоһоһтара, айымеһылары ырыталлара. Ол сөбүнэ мин Иннокентий Илларионович Эртоковы кытары чуластык билсиптэһим.

1951 с. күһүөрү Чурапчыга үөрэх сапаатыгар инспекторынан упалии сырыттаахпына, "Эдэр бэсэһыик" хаһыат редактора Исак Прокольевич Никифорос туруорсан, минигин редакциятыгар пропаганда отделын сабыдиоссайынан аналга, куоратка килгэрбитэ. Ол кэминэ редакторы сабыуааччынан пост Иннокентий Эртоков, эппиттиир секретарынан Алексей Айкярос, комсомольскай олох отделын сабыдиоссайынан Дмитрий Кириллин, физкультуре уонна спорт отделын сабыдиоссайынан Дмитрий Сыромятников, литература отделын сабыдиоссайынан Степан Дьяконов үлэтирибит. Олус түмсүүлээх, үчүгэй коллектив үөскөбүтэ.

Иннокентий Эртоков үгэ чааһын лоп курдук тутуһара, туохха да араадыһаһаа, отделлар бааламнан килгэрбит матырыкаалларын керэра.

Кини саха улахан ученайдарын, суруйааччыларын кытары дьордоһоро. Онон эбитэ дуу, Авксентий Егорович Мординов Москвада докторантурада үөрэнэ сылдьан, И.В.Сталин "Пенинизм уонна национальнай боллуруос" диян саха тахсыбыт үлэтин тылбаастаан, өлө чуо биһиги редакциябытыгар шыптытын бэһээтэһиһиттэ. Сахаартан аан маһнай историческай наука доктора буолан кэлбит Георгий Прокольевич Башарян улуу Октябрь революциятын 34 сылын туолуутугар анаан, биһиги хаһыалпытыгар улахан ыстатыйаны таһаартарбыта. Онон биһиги редакциябыт тула саха бастын интеллигенциятын барэстэһиһитэллэро түмсүөх курдуу буолбуттара. Ону партия уобалаһтааһы комитэти, ырааһы харахтаах, саргах күлэһахтаах дьонноро сабылаһтэһтэра. Онуоха эбии 1951 с. ахсылыы 10 күнүгэр "Правда" хаһыакка С.Борисов, А.Сурков, П.Климович "Саха уос-уран литературатын историятын табатык сырдатар мин" диян ыстатыйалара кыраһаан тахсыбыта, онгон партия обкомун албаһтаах, айдаһнаах уураһа тахсыбыта. Саха суруйааччыларын, ученайдарын түүрайдэһин, соһуолаһаһын сабылаһыта. Минигин биир фельетонмун бааһаһаһаһа, үлэбиттан үстүбүттэра. Партия КК эппиттээх тэрийааччыларэ Буурлячович, Разумов диян дьонно сылдьан, сыһа уһуллубуттун туруорсаһимин, кинилэр дьаһалларынан минигин БЕСПКК обкомун бастаһы секретара

Илларионович уонна Мария Никифоровна үөрүүпээх быраат-тынньыктарыгар саха сарыынара бырааттыы Мординовтар, Күннүк Уурастырыалтаах, Захар Прекольевич Саввиннаах, Гаврил Георгиевич Макаровтаах, Михаил Михайлович Федоровтаах, күтүөтэ Афанасий Иосифович Романовтаах, убайа Семён Яковлевич Эртоковтаах күндү маалдыт булаллара.

Иннокентий Илларионович күлэн үөрөн быһытырайан, дьуфунтуун бодолуун кэра киһи этэ. Киһини таайдарын Дьохсоён Сиёцятэри утумнаабыт иһи дииллэра.

Мин пединститутка үөрэнэ сырыттаагына, "Т.П.Башарит дьыла-тынан" айдаан үгэнкөөн турар кимгэр мин биир табаарыбым. Таатта уола күлүн дойдутуттан кэлэн баран, миигин көрсө түбээт: "Таатта националистара бары аймахтыылар эбиттэр. Кимнэр бары мин илиим иһигэр бааллар, ол да иһин бары саха буржуазнай националистарын – Экээкулээби, Алампаы Неустровы илмүс-кэлээлэр эбит", – дээн чабыламмыта, ол кэннэ «кырдьаастар кэлэээннэрин суруйан ылбыт бмэс тэтэрээтин илэнкэллэйтэ. Мээкэ аахтарыах бэйэлээх буолуо дуо, аахтарбатаҕа.

Ол "сэрэх" уол кырдьагы кэлээбит эбит. Николай Егорович Винокуров Урсун билики биирда малдыа сытар убайбытын, Амма Аччыгыһын көрсө барбыппыт. Николай Егорович соботоһун апароохтуур эбит. "Болотум өлөн, тулаайахсийан, ануоха эбиэ бу дьыада сахалыы кэлээтэр киһим суох буолан, чункуйан сардонум", – дээн оһонһорбут муньатыйбыта. Онтон ану-маны кэлээлэхтээн иһэн, оһонһорбут олоһун биир мистээгин, төрдүн-ууһун кэлэээн барбыта.

– Билии, Таатта суруйааччыларга үксүбүт биир төрүттээх-уустаах дьоннорбут, – дээн ытык кырдьааһабыт кэлээкенин саллаабыта. – Ол маннак. Сииллээх Сиёцятэргэ биир кыыс сайын от муньа турбут. Ону биир бэйлээччи "күүһүлээн" кэбиспит. Кыыс ыраахан буолан хаалбыт. Нэһиликк төбөлөөхтөрө мустан сүбөлээспиттэр. Ол кэннэ: "Ити аста алдьаммыт аалы, аны тух үчүгэй төрүттээх-уустаах киһиэ ойох ыллаҕай, оһон тугу санааммытай да, бэйлээччилэр көргөн бизиэхтэ", – быһаарбыттэр. Ол кыыстан наар кыргыттар төрөөбүттэр. Биир кыыстан суруйааччы Алампаалаах, биир кыыстан билиги, Мординовтар, атын кыыстан Суорун Омоллоонноох, Эс Дьохсоён Сиёцяттар, атын кыыстан бары үдөөхтээх, сытыы-хотуу Венифатий Слепцов уолаттаа – Григорий, Горентий, Пётр төрөөбүттэр. Күннүк Уурастырыал көргөнэ – Надежда Гаврильевна, ол Слепцовтар сиэннэрэ. Владимир Михайлович саньата-онсото хоньүөрбүт, көтөбүлүбүт түгэнигэр Надятынан ситимтээн, билигин аймэуургыыр буолэра.

Кырдьаа, утумнааһын дээн улахан суолталааһын былыргы сахалар өрдөөдүттэн билээлэр эбит. Бука, таайдарык Суорун

Мин ыраактаабы суола дикэн айтпаар налуогу хомуябуттарын куорамга хасынооҕа туттара киирдим. Ол тыһан Баран, куорат суутуктарын кероомун, ол үптүн хаартыгдан, зыһылаан кыбыспым. Хасыабыга сыарҕалаах алтын кытары мэллээттим... Аны киһи, ыал буолан бүтүбүм дии санааммын, куорамга устул-тэкил, зыһыһыттарга, хаартыһыттарга сөннүлгө буолан сырыттым. Ол сырыттаһына, куорамга улахан үтэһит буолбут күтүөктүт Егор Иванович Сункалыров булан ылган, дайдубар илдьэ тахсыбыта. Тоһо эрэ "ды кэһэй" дэбитэ дуу, сыбыдаһ аты мииннэһэн дайдуубун буларбыта. Дьонум, элээхсиним, кыргыттарым ылган тугу булан ылаактаһаатарай, мөһөн-этөн баран тахтастуйар. Дьэ, онтон холкугаан, айбүтүн-төйбүтүн бүтүнөн баран, ол мин матайдаабыт үтүтүн аймакһыһыттан Сылпыкы Мийтарэһан ылган тороотубут. Онон мин хасыһыга барбат киһи буоллум...

Иннокентий Илларионович тороолтүт абатын кытары биригэ төрөөбүт дьахтар кыһа Анна Льдовна Собанина дикэн балтылаах этэ. Ол балтын керганэ, Амма киһита Афанасий Иосифович Романов дикэн бэрт үтүөккөнөөх киһи баара. Иннокентий Илларионович күтүөтүн Романовы (бэйэтин курдук фронтсвий) кытары истиг доһордуу этэ. Онон дэһаны, аймакһы да буолуһуларынан олус тапсаһара.

Афанасий Иосифович дойдутутар Амма оройуонугар райисполком председателиһэн, "Амма" лавка директорунан үтүөкөн сылдыбыта. Онтон кэһини 1982 сыл санатыгар Саха АССР тыатын хаһаайыстыбатын производствотын уонна тыа хаһаайыстыбатын бородуукталарын соһотуспактаһаһын министрин бастаы солбу-каһныһыһан аһаабыттарэ. Кини Бүлүү Мастаһаар командировкаҕа сыһуһан калан бэрэн, эмискэ куттаһыһан ыһадыбыта. Олохтоох врачтар дак буолбуһуун дикэннэр, Москваҕа онкологическая институтка ыһпыттарэ, операциялар буолбута. Иннокентий Илларионович күтүөтүн, доһорун чарыһыһы Москвага барсыбыта. Кини онно ССКП КК иһинээһи Общественной наукалар академияларыгар үөрөннэр Иван Григорьевич Спиридонова дьукаахтаһан олорбута. 1982 сыл алтынны 9 күнүгэ операция кэһиттэн түн 12 чакса Афанасий Иосифович өлбүтэ. Иннокентий Илларионович сууран көтөн, Афанасий Иосифович өлүгүн иһа хас харуоптаһан самолетунан Дьохуускайга аһалтарбыта. Алтыһаһы кураһ күннэриггэн биридаһтаригэр Афанасий Иосифович Дьохуускай кини кыһаһыһатыгар доһорун Григорий Григорьевич Бараашов аһыгар хаммултут. Ити чакса Иннокентий Илларионович амарах сүрэхтээһин, доһотторугар бэриниһээһин арылхайдык кероһоллор.

Бир дьыһардаах кыһын, паныһы түһтэ оргуйа турдыһына, 98 саһыгар сыһуһан өлбүт кини иһпит аһата Григорий Алексеевич

Игнатъевы – “Сырылатар Киргизийи” унгуох тутула. Таатта Тья-
кабатыгар барбыллыт. Григорий Алексеевич Игнатъев Илла-
рионович эдэийин кыһыгар Валентина Романовна Николаевада
олорон аһбут. Валентина Романовна көргөниээн Василий
Афанасьевич Николаев дээн Бүлүүттэн төрүттөөх үтүөкөннөөх
улаатар киһилиин аһаларын көрөн-истэн, ыарылаан унгуох
тутууттара.

Иннокентий Илларионович устубах сэримгэ өлөр өлүүнү аһса
сүрү көрүбүт хоһуун буһуун киһи-хара өнөрбүт, илпикт абатын
кыһан, карабыттан уу-каар баспыта, тып этэригэр куолаһа
буһурууан хаалбыта. Кырдьыга да, Григорий Алексеевич Игнатъев
көргөнүн өлөһүрүн, өгдөөбөлөрү биригэ түмөн, күүстэрин холбоон,
кыра бааччы өлөрбүттара. Саха кула-сүрө сүөһү джэннэр, биэс
каланыстыбаада уонча макар ынактаахтара. Григорий Алексеевич
кыһаһа-караһа үтүө сыһыаннаах буолан, чугастаабы маглара,
мамактара нөлүгүөк биэрбит сириттэн өлгөөн, көбүһүн биэрэллэрэ.
Ол биэс хаһаайыстыба сүөһүтүн холбоон, Иннокентий Илла-
рионович эдэр сааһын биэр доһоро, эмиэ пост киһи, партия
Кана Комитетыгар тийэ байарга-тайарга тардыстыылаах,
күрүдүһүн айдаах-санаалаах киһи дээн 12 тууннаах улахан
өлүүнү ыһпыта. Онон эбитэ дуу. Таатта улахан суруйааччы-
ларын ытаран өйөөхтүһүн себулээбэккэ эбитэ дуу. 1958
ыллыаака партия уобаластаабы комитетэ Иннокентий Илла-
рионович Суруйааччылар союздарын бырабылыанньатын
инкияттир секретарын дуоһунаһыттан босхолотторон көбүһүтэ.
Онон “Бэлэм буол” дээн пионердар уобаластаабы хаһааттарыгар
көһөн, 21 сыл устата инкияттир секретарынан үлэлээбитэ.

Иннокентий Илларионович доһоро Софрон Данилов “Хотугу сүлүс”
сурунаалга үлэһэ ыһырбыта. Онон “Бэлэм буол” редакторун
аһаһаһатын төлөрөөнчү Н.С.Дмитриев 1979 сыл аһтынны 16
күлүнүккэ бирикэһинэн биэр айдаах сурун хамнаһынан көмө биэрэн
баран, “Хотугу сүлүс” редакциятыгар ыһпыта. Иннокентий
Илларионович “Хотугу сүлүс” бэрт үнүгэйдик үлэһи сырыттабына,
күрүдүүр күтүс эһиэтигэр дыһиэтигэр баран истэһинэ. Ярославская
сүлүскаада маасына түгүрү көһүтэ. Дьэ, онтон ыһа мөгтүүргэ-
көһүргэ барбыта. Ол аһаһуттан сылтаан аһы киһини аһар
өһүбүтэ.

Иннокентий Илларионович сурунаалга сөрөк уонна публицистика
каһаатыгар литературнай редакторынан үлэһирэ. Сэбиэдистэһэ
эдэр суруйааччы киһи этэ. Киһи айыһаһаттан бытаан, хаһыл, өһөн
үлэһир маһаһа хойуттан калара. Онуоха Иннокентий Илларионович
көһүһөн күлөн, эйэһээн.

Оо, аһуһуһурум кэллэ, – дээн үөрөн-көтөн, чаһаарыйан
көһүрө.

Ону сөбүгүсөбөккө, редакция бир улахан мунчадаар сөбүгүсөбөккө мин урдубар түслүтө.

– Бу Ишан Егоровун көргөнүн таайып, кырдьын хаалбыт, ыарылах ийгени маина үлөбө ыгыран аялган, үлөм атахлатта, мизке сүүрөр-көтөр эдэр үлөйт маада, – дикан ыпылла-ыкылла, мизгин сизин джаан тып эпитте. Калинин бойота ыарылах буолган баран, Иннокентий Илларионовичты бырылы-хоруу «урдук» санаран кэбиспититтен улаханна комсинар эте.

Мин 27 сыл устата “Хотугу сулус” (“Чолбон”) сурунаалга эпмэтиир секретарынан үлөбөбитим. Ол устатаар туоратыгер редакция үлөиттерин кырдьазасжын, эдэрлик, ыарылаххын дикан икки аны кайытар суугу тутуслатаххын. Хата, тэттөрүгүн кырдьазас суруйазчыларбытын өйүү-убуу сатыырбыт...

Икки эдэркээн улааттар “Таммах уу” дикан хоһооннорум бастагы комуурунбуугун сизин-ажаан, сироп, “Эдэр коммунист” хайыакка рецензия таһавтарбыттарэ. Кинигэм редактора Семен Денилов эте. Ол эдэри кинигэбар кирибит “Сардааня”, “Туундара” дикан хоһооннорбар ыччалар айылланыар, ээн дайдуу тилийэ көптүтэринээ билгин икки туттебын.

Лейтенант Иннокентий Илларионович Эроков сариллэтэр армияга 1942 сыл атырдык ийын 24 күнүттэн 1946 сыл олуньуга дикан сыгдыбыта. Румынаны, Венгрияны, Болгарияны, Австрияны, Бесхолослута. Сариллэтэн “Кыһыл сулус” орденнаах, түөрт бойобуой мэтээллээк эриллибитэ. Эйэлээх тутуу сылларыгар Иннокентий Илларионович сахалыы, нууччалыы тылларынан сүүрбөччө хоһоон кинигэтин таһавтарбыта. Кини “Бочуот Знага” икки орденнаан наһараадаламмыта. 1968 сыллардаах киниэхэ “Саха АССР культуратын үтүөлээх үлөитө” дикан бочуотунай ээт игариллибитэ. Кини хаста да ЫБСЛКС, ССКП обкомнарын, ССКП горкомун чилиэннэринэн, куорат Советын депутатынан талылга сыгдыбыта.

Иннокентий Илларионович Эйт көмүскэли республиканскай комитетын чилиэнэ, Азия, Африка дайдуларын кытары бир санааланы советскай комитетын чилиэнэ эте. Кини РСФСР суруйазчыларын союзун маанайгы тэрээһин съездэригэр сыгдыбыта.

Иннокентий Илларионович улунуук ыалдыан, 1990 сыл бас ийын 7 күнүгэр күн сириттэн барбыта. Кини көргөнүн, учуутал үөрөхтөөн Мария Никифорова Михайлованы кытары дьоллоохтук олорбуттара. Кинилэр үс сөбүнү атахтарыгер туруорбуттара. Улахан уол Волода МГУ-ну бүтэрбитэ, археолог, историческай наука кандидата. Володяны кыра эдэбинэ, сайынны өрөбүпүгэр Тааттага сахатыт дикан өттөөл биһигини кытта ыгыллара. Кыыстара Маша – фтизиатр-врач, кыра уол Каша СГУ биолого-географическай факультетын бүтэрбитэ.

Кеша эдьийдэрин олус ытыктыыр, таптыыр этэ. Анигак Илларионовна кыра кыһа Степанида сурдьунуун Володянын бааллар. Иккэн кэргэннээхтэр, сиэннэрдээхтэр. Эдьийэ Ефросинья Валентина диэн соботох кыыстаах, үрдүк үөрэхтээх унуутай, Валентина кэргэнэ Николаяя Василий Афанасьевич диэн эмээ үрдүк үөрэхтээх унуутай, Булуу кыччата. Кириллор икки кыыстаахтар, биэр уоллаахтар. Оһолор бары үрдүк үөрэхтээхтэр. Николаевтар эьык сиэннээхтэр, миннэр бары таайдары Иннокентий Илларионовин аатынан мэн тутталлар.

Мин кэргэним Кеша үтүө майгылааһа-сигилилаах, аймактарыгар барыларыгар истиг, эиэһэс сыһыаннааһа, үөрэнэллэригэр, үлэлииллээкээр көмөлөһө сатыыра. Мин кинини ол дойдута ар бардахпына умнарым буолуо. Мин эмээ кырдьан, мөлтөөн илэбин.

Иннокентий Илларионович түөрт сыл кэринэ уолтөөх сэрингэ сылдьыбыта, конгуэя да ылбыт, баатырбыт да этэ. Кини фронтка хорсун быһыыны, ар санааны көрдөрбүтүн, эйэлээх кэмнэ айымньылаахтык үлэлиэбитин түөрт уордыана, 12 мэтээлэ туолулууллар. Биһиги үс оһоллоохпут. Улахан уолбут Володя – археолог, историческай наука кандидат, кыыспыт Маша – фтизиатр-евен. Абатын аатынан ааттаммыт кыра уолбут Кеша – үрдүк үөрэхтээх географ, Барыта түөрт сиэннээхпит. Дьоллоохтук өлөрбүппүт.

Иннокентий Илларионович улуннук ыалдьан, 1990 сыллаахха бас ыйын 7 күнүгэр биһиги көккөбититтэн өлөн түөрөөбүтэ. Мин таптыыр кэргэним, миэхэ суон дугдам, халын хаххам, күүбүм-уосум этэ. Кини Мананньыр суол кылабылыһатыгар, убайын Семен Яковлевич, санаһын Прасковья Ивановна аттыларыгар көмүллэн сытар.

Мин күндү дэбэрбуун, кэргэнним Кешаны тыыннаабым тухары хаһан да умнуом суоһа. Мин үтүө кинини кытары олох олороммут, дьоллоохпун.

М.Н.Эрлюкова,

И.И.Эрлюков собобото, педагогическай үлэ өлөрөөнө

ДОБОРУМ ТУҢУНАН КЭС ТЫЛ

Иннокентий Илларионович Эрлюков – саха биэр талааннаах суруйааччыта, бусуйун-поэт, патриот-коммунист 74 саһын кыайан туолбака, биһигиттэн барбахтаабыта.

Биһиги билсиһиибит 1936 сыл балаһан ыйыттан, рабфака үөрэниттэн садалааммыта. Кеша Тааттааттан, мин Чурапчыттан эирэн, рабфака иккэс курсугар үөрэнэн барбылыт. Уолсай дьыбыт

Билээн Ленин проспектар турар Нуучча государственной академической драматической театрын онугар турбут радиоузел мас шийтин Бир итүгөр баара оно спорбулут. Мин Кешалын эвеканага турар куйкалардаах, устуулардаах этибит. Куруутун Билээн кылдыар, олоннонар, апыр буоларбыт. Рабфактыт дыэтэ — иккэ атаастаах мас дыаа, Кулаковскай уулуссатыгар билегин да турар. Рабфак, пединститут, учуутал институтта иккэ этээстээх урукку реалнай үөлүккө дыэттигэр баара, ол кылаабыннай корпуслут Билээн Дирекция, парком, комсомольскай комитет, библиотека, сөөк сөөкэ уонна дйэтин тэриитэлэр таас реалнайга үлэтииллэрэ. Парк арнас мунньахтар, партийнай, комсомольскай актыыптар, сөөккө куорат, республика арнас мунньахтара актовай сөөккө Билээнлэрэ Биһиги, студенттар, комсомолецтар, көгүл кимрэн килэрбит, республика ончоторуу сөйөүгөһүлүлэрэ керорбүт.

1937 сыллаахха уолсай дырбит кылаабыннай корпус физкультурага сөөкүтүлэр кэсптэ. Биһиги үлүс курскэ үөрэнэрбит, кылаанан үлүс үлүс, үлүс сөдөннөрү үөрэмиллит. 1937 сыл куйунугар ступт ончотон активистарын он иккэ, Кеша биһиккэ тегээс — мунньахтар олордон, НКВД дыэттигэр (Даврижинскай уулуссага) мунньахха сындыабыт диир адалпыгар. Улахан сөөккө 250–300-кэ кылаа олордоллор. Биһигини комсомольскай билитеритин Билээнлэрэ баара, сөөк кэники эрээтигэр олордоллор. Мин Билээн өйдүүрбүтүн, НКВД начальнигыга Дорофеев дакылаатыга. Олтон чекистэр эрдэттэн Билээнкэмит тэриитэрини тэриитэр тыл этигэр. Дагылаат, этиилэр ис хоһоонноро иккэ. Сөөккө Советская Союзка эрэ социализмы тугар коммитигар керует иккэ. Троцкисттар, унэ халыааччылар, буржуазнай националисттар, Япония, Германия үлүсүлэрэ буулаатылар, арнас кэниккэ, буортулаах үлэни сыталлар диир. Биһиккэ чөкчүлэрэ кэниккэ эрэ, Билээнни эттээхкэ, абстрактнай уолсай тылларынны кылаанан дагылааты олордоллор, тыл этигэр. Кеша Билээн дыэттигэр кэник баар, кэниккэ сөдөн кэниккэбит: кэниккэ сакаларбыт тоёо адалыгар, биһиги 3–4 кылаа эрэ керүүбүт. Ончотон Билээнкэ дилы биллэр Аччаныров, Сөөккө. Португал бааллара эбитэ буолуо. Саха сиригэр бир иккэ кэниккэ өстөөкү, үлүсүлэр хайдах булбуттарын, сарапкэ-кэниккэ туһунан тоёо кэниккэтигэр диир муодаргыбыт. Кэники Билээнкэ ончоторуу чекистэр хобулааччылар тылабырдарынна кэниккэтинна уонна дилы-кэниккэ, сымнаа дылаалары кэниккэбиттар, кэниккэ советскай дыону үлүс кылаан сөдөбүттар, керует өстөөкө ончотобуттар.

1937 сыллаахха сээс эбитэ дуу. П.А.Ойуунускай 20 сыллаах иккэ кэниккэтинна, общественной-политической уонна литературнай-кэниккэтинна үлэтин туһунан Билээнкэ буолбуттара. Пединститут

актовай савлатыгар үөрүүтүк мунунаах сүлдүбүлүт, кенерин кирбүлүт. Ойуунускай этиетин кезин, кини савхыматтыгарын, билгилерд ооннуурун, дыону кытта айнаастык, боростуордук туттан келестерин, куларын-үөдөрүн эерен, астынан тарыаслыппыт.

1938 с. рабфаны бүтөрөн, Кашалыын Учуутал институтун историческай отделениетыгар үөрөнө кирбилпит. 1940 сыллаахха ити институту үтүөйдик үөрөнөн бүтөрөн, толхорута суох орто оскуолаҕа историканы үөрэтэр быраабы бээрар диплому ылан Кеша Токоро, Олүөхүмэ оройускутар барбыта. Мин Орто-Халымжау сайын айаннаабытым. Онон олохтук суола 1950-1951 сылларга диэри драхсыбыта. Кини учууталдыабытын. Аҕа дайду Улуу сармиттар хорсундук сэркилэсинтин туһунан иени уола историческай наука кандидата В.Эртюков суруйбүт "Адам зыгата" диир бэртээкэй ыстатыата "Погарная жезде" сурунаал 5 №-гэр 1981 с. тахсыбыта. Поэт Иннокентий Эртыков 75 савын туолууттар аһаан талааннаах суруйааччы, гитературнай критик Петр Алевкумов "Хорооннупт суола" диир дыһуннаах ыстатыата "Чолбон" сурунаал 1981 сыл 11 №-гэр бачааттаммита.

Мин 1951 с. тохсуньу ыйга педтия КК Общественой наукаларга академиятын бүтөрөн, историческай наука кандидата буолан, обком илинээби уобаластааһын партийнай оскуолаҕа эвуһунан уонна история кафедратын сэмьодиссайман аһаан кэлбитим. Кеша 1948 с. демобилизацияҕа түбөһөн, дайдууттар кэлэн, кедателыстыо редакторунан, Суруйааччылар сокуотарыгар эппиттир секретарынан, халыаттарга үлэстэбитэ.

Уон биир сыл эһинитэн билиги Кашалыын үөрэммит, учуутал буолбүт куораллыгыгар көрсүбүтүт. Иккис кэрэниһэнэн, биирдик оболосхолут, олорор дьиилээхпит, үлэстээхпит. Үөрүү-хөгүү бача буолбута. Кеша хайдах уоттаах-хааннаах сармини этэннэ туоран, тыһаннаах эрийэн кэлбитин саву савнаабытым, быһагин дараһы саву саныыбын. Итинник дыһлоох дыону (23 мөгүйүөн советскай дыон өлөн турар) саха обоньотторо, эмээхситтэре этэллэр: гэнэрал илиитигэр, кини каруутүгөр-истиитигэр сырыттаҕа, өлүү арыйыа - сатана туоран биирбит буолуохтаах диир. Онон Кеша дыһлбата дыһлоох: талааннаах суруйааччы быһылынан бойотин төрөөбүт каруутугуа элбэх кэрэ ийимньынны балэхтаата, оболордоох, сэмнэрдөөх. Гражданин, патриот, быһаһтынэн, үгүс наадалаах, кэсиплээх саха каруутун төлөкүн быһаарар кэмтэргэ бойотин септөөхтүк, биир сүрүннээһин көрдөрбүт. Ол курдук 1951-52 сс. кыһын карьеристар сымыйанан "Башарин дыһалатын" өнөрөн, партийнай, советскай үлэһиттэри, суруйааччылары, учуонайдары экирэппиттэре, 1937-38 сс. хваннаах репрессияны көбүтэргэ холкоммуттэре. Мин өйдүүрбүтүн, А.Е.Кулаковский, А.И.Софронов араастаан үөсөр хөһүннэр Кеша минин суруйааччылар дьитэлэригэр

олус сургуурбичтарга, аалырбичтарга, Каган Эртокмоны кытта саргастага, Иван Яковлев деген уол олус угустун хоһоон суруйан дьонно бичиратан, кыстан-билээн кэлгэ. Ол Иван Яковлев огуоланы бүтэрэн баран, комсомол үлэһитэ буолбута оһоо Таатта райкомун секретарынан үлэһии сыдыбыта уонна саллык ыармыттан өлбүт дьэбичтара.

Эрэй-кэй, Уйбаан Кавел уонна Сенькин Бальлай эмизэ оскуолага үөрэнэр Константиин Хордоболоһо деген уоллуун бичир кыһы бьылдьаһан, иксыбичтар деген оскуолага айдан бөдө буолбута. Дитон сылтаан Посельская Миттарейи, Захаров Уйбааны, Сенькин Бальлайы оскуопаттан устубуттара, Сымыйа дьыала буолан, уолаттар буруйтан бьылдаммыттара. Уйбаан Захаров кэлин мичкэн кытта үөрэнэн уобаластааһы юридической оскуоланы бүтэрэн, судьуйаһан үлэһээбитэ уонна элгэн малдьан өлбүтэ.

Кэһэ Эртокмо Чөркөөххө үөрэнэр кыһтар куруук хоһоону өйүттэн ааһан субурута сылдьар идаһээ. Ону сонурбаан, мин бьыа буоларбын эрэ кинини көннүтэн батыһа сылдьан хоһоон ааһарын истэрбин сабүтүүрүм. Оһон Эртокмоны олус соһур-мөхтөһөр, ыһыктыыр эһим, аһыттар да эмизэ онуугу сыһыаннаһар бьыһы-лаахтара. Итинэн Чөркөөх оскуопатын оһолоро суруйар, айкө идаһа улахан талааннахтара мин оһо сыһым бичир сүрүн интэриһа, умсугуһуута буолбута.

1934 сыллаахха "Уманга", бичим өтөхлүтүтэр "Якуттоо" Таатта-тааһы маһаһына кыстаабыта. Барыы-кэлини элбээбитэ, аһылаһаһанна дэһэ салпат буолбута.

Кыһыары күлүн күкүс Чөркөөх диэмтгэн көбүс-кэһэ үгүөктяах, хоһончу туттан түргэн соһустук халмар, торум күрдүк бытыктаах, үтүө сабаралээх, аһамсыһа барбыт мааны кийи кэлбитэ. Маһаһыһанга муһтубут дьон: "Хор, бу, Аһамта ила байэтинэн тийэн кэллэ", – дии-дии бэрэгһаларын устан, неһуһа-норүһа сипэллэн бичирбичтэра. Сароһтор: "Аһамтадьыһа Уйбаанаһыс, доробол Кэлсээ, туох сонун баарый?" – дэһэ-дэһэ кэлбит кийини тула үмүөрүспүттэра. Улахан сэргоһсийим, сонуну иһиллээн, кулгааһы чөрбөһлөтүү буолбута. "Бараһсан сабарата сэнэх, олус хотторбөтөх ээ", – дегэн баттүрөһаһан-ылар эмизэ баалара. Кэлбит мааны кийи иһ-иһиттэ-иһ-чакы үөрбүт көрүһлөһмитэ. Үөһээбит иһэ сирин сүөгэйдээх өөрүүн салпыһаһан тыһнар, урун илгэтинэн үсөнэр дьоллоһмутун, бичир дайдуһаахтара үөрө-көтө көрөһлөрө күүс-күдэх аһарын туһуһа-кэлсээ иһсээн барбыта.

Саһа оһоһо туһсан эрерин хоһобуруһан, бу "Якуттоо" таһаара элбээн, дэлэйэн иһарин, саһа оһоһ сыдык кыта бичиги хоһугу дайдуһуһуулар да оһаһаһарынчы тыһарын, дьон-сүрүт майгыһа-сипэлитэ канерун, үөрөх, билли тэһийэн, саһа ыһната үөрөнөн эрерин туһуһа-кэрэхсэһиллээх саһарэһии кэлсэн кэлитэ.

Таатта дьонно үөрө-көтө көрөһүбүт, саһарэһсипт кийиһара бичим

"Өдөр-өдөр яздахха", "Тулдук-тулук дасгал" ырыалары, "Дыдаггы Дыдаггы" кылактары, "Куоратны" кылааны, онтон да атыттары кылаан саага биллиилээх суруйааччыта Аннемпадик:т Иванович Софроньев эбит дикон сүрөүм-быырым сарайа былаан өйдөбүтүм.

Анемпадикт Иванович дуоһуйа сааргэлэн, наядатын сиппит кыла быһыытынан калбит суолунан тэннорутар бекер дыон үмүрүтэн талкылар, быраһаайдастылтар, кымыкх үтүрү бэуэра хаалгытара. Мин кымык, кыныттан көстүбэт буолуор дикри, тонолулпакка кыруулаһа туран хаалдытым. Анемпадикт Ивановичы ила бэйэтин көрбүтүнэн, туораттан да туран тылыи-оһун истибиллэринэн үрдүм да эл. Ону даһан кыи сабарата, мөсүөнө, дыонко-саргөү эиэүэс кыһыана, амараба, кыи биллиита-көрүүтэ, бар-дыон дикрин кылабыһынын туһанара барыта, үйэм-сааһым тухары сүтпэг-кыла күндү өйдөбүтүм буолан сураклар, дуһабар сөнөн хаалдыта.

Анемпадикт Иванович Софроньев дыдалатын, дылыбатын үгөһит туһан баран өйдөбүтүм уонна республика прокурора буолан кылаан тус бэйэбинэн кыи кырданын тилиннарар иһин, кымыкы даһыһына, буруйу кыныттан солторор кыи тус бэйэбинэн туруулаһан туран сиппитлиһан билгитин кыи туттабын.

Кымыкк окулалатыгар үөрэнэ сылдьан биллиилээх суруйааччы Аннемпадикт Ивановичы көрүүм-истим мин лиһтератураба үмүс-кырууһун өссө кыуһурдубүтэ.

1934 сыллаахха Кеша Эртков истизнэ хаһыатыгар суруйуунан ара кыуһурдүмүмүтэ. Ол дыа маннайгы хоһоонун "Коммунарка кыи" дикри Чуралчыга "Социализм суол" дикри хаһыакка кылаанталыта. Онон кыи дыннээх суруйааччы буолар суолга туһубута кыла. Солор ортолоругар биллиитэ, сураба-садыга өссө үлэһиһыта. 1935 сыллаахха Чөркөөх окулалатын бүтэрэн, кымыкк Алланын үөрэнэ барбыт дикон буолбута.

Тыаһыта, Чөркөөххэ үөрөһүт кымык өссө кылаан биллибит, кырууһурбыт, саага саамай талкыһыаһын, айыы аймак диктэһын, кыи кыи кылааннээх бардин Платон Алексеевич Ойуунускайы ила бэйэтин көрбүтүм, кыи дикри эһэрин-тыһнарын, ончо кылаанкылаһарбын даһына, ат кылаанкылаһан истибилтим. Бу оло сааһым кыла, үйөм тухары өспөт, үмүлүлүбэт күндү өйдөбүтүм, кыи туттуум буолбута.

1937 сыллаахха муус устар сааһыгар, арай бикриэ унууталбыт, "Турун кыныттан дыаһкыман, көрүһүү буолуор", - дикрита. Ылааны кыи эл. Ким да дыаһкыиригэ тиэһэйбэтэ. Хата, үгэспитинэн окулалаттан арбаа уонна иһин олорос-кылар бөлөхтөрүтэр хайдыһан, кылаан үгэс буолбут хомуурдаах туһууну сааһааһытара. Бикриэ биллиилээх өспөтүтэ. Кыи сааһыһынын, сөннөһыта илаһкыири сааһа кылаан "Ойуунускай кыла, Дикриэ Снеговтээххэ кыи кыи кыи", - дикри сааһын тилиһа сүрбүтэ.

Каша Эртюков бойзга саяа тылыгар, ырыааа-хоһоонго чакчы галааннаах буолан, ити идэтин салбаан, олохун миннар миһэтэ, илгүтөр хегинэ өһөстүбүтэ. Дьоккуускайга Учуутал институтугар үөрэнэ сылдьан, литературалар дьарыктанарын диринтээн, элбэхтик бэһээттэнэр буолбута. Комсомол обкомун литературный түмсүүтүгэр кириэн, харса суох үлэһэллэ. Элбэх эдэр суруйааччылары: П.Гулааһынабы, И.Арбитаны, Н.Туоһулаахабы, Макар Хараны, Дмитрий Тааһы, Сосовьеву-Аронайы өлгөн да атыттарын кытта биһэргэ үлэһэллэ, дохуордослута.

Каша Эртюков 1942 сылтан 1946 сылга дылы Аба дойдуну көмүскэллээр сэриниһи буолан, Воронежскай, 2-с, 3-с, 4-с Украинскай, Карельскэй фронттаа, Волга өрүс кытылыттан Австрияга дьэри итеники кирбиһигэ сылдьан өстөөхү урусхаппаспыта.

Ити өлөрдүүлөөх сылларга илэи быһыытынан айар үлөһөн дьикси күүсү дьарыктаммыта, сайдыбыта, өстөөхү кыдыһар кыгыс тыл маастара буолан үүммүтэ. Ол үлэтин туһунан бойзга миннык сэмэйдик ахтан суруйбуттаах: "Фронтта сылдьан тоһоорстоох түгэн түбэстөр эрэ хоһооннору суруйарым. Тоһоорстоох кэм дьээн тугуй?" уонна миннык эппиттиир: "Кыргыһылар быһастарыгар, айанна биһэр эки күн тохтуу түһүү, өстөөх буомбалаабаат, ытыаһаабаат комсор окуоһаа, земленикаа илгүтэс комге олордуу Кумаарытыл ууран суруулар остуолунг – тобулунг, кэскан, планшетылг, суумкалг. Сэринигэ сылдьан суруйбут хоһооннорум үксэ сэрини булбутун көннө "Суолга" диэн хомуурунньукка кирибиттэра", – дьээн эппиттээх.

Эртюков фронтта сылдьан, бойзга этэрингөн, "тоһоорстоох комге" суруйбут айымныларга сүдү патристическай, интернациональнее тыһинкээхтар, Ийэ дойдута, Саха тын сирэ сайдарыгар биһэр эрхэллээхтэр, бар-дьонун мунура суох талтыһа этиллэр, өлбүт гөрөйдары үйэтитэллэр, фешиктарга "олүү кытааннаһын, охсуу үлүүтүн" туһаайарга ынныраллар, Хопобур, Терсий диэн (Албан аат туһунан) хоһоонугар 1944 сыллаахха суруйбута:

Сөүххө күн кыһыан тимирсэ,
Муһураа – муһо тыһнык доһуһуһэр.
Сүрүн даа, иһчэтэх сэр үрлэ,
Күөх маастар консууһа суурбуллар.
Кыргыһык сэрлээбит сэлэргинир:
"Мөһөһүл гуйгуна баара, – дьээн,
Халлаанна охсулган элэһтиир
"Ыһыһыһан талпаарга өтө", – дьээн,
Ол халлаан кыһаттаах быһимин
Уһуулар буудуһаллар талтыһтар.

Сүрөңдө жүгүшкүр жаздым
Күздөттүм дыкыта эмгекттер,
Олуода махаббат үлүүтү,
Одун суяк жалпаанна дөбөмөт,
Ордотуу-хоһомыты санарти:
"Сир күрөтү өрсөтүм: ман халкын
Куйларар хоннодор кетерүм,
Өтүм дус, ман өрөтө тейен,
Катүрүм уанна дьа түбүрүм
Өтөөкө уотунан сакырған".

Миссодол ол тылын галорен,
Холорук кулаандак халпаанган
Аандыарын элпеге жалбайок,
Суулбута өтөөдөр кутадан
Үлүс сурак теленүт түмүүт
Өрөйдөк эр санар албат:
Герою ыныккан надуоллут
Умнушубат номоу жөбүт.

Кардыгас сарийат саркенир,
Кыламан элбайар ууланна,
Сид, жалпаан тилпик татарнир,
Сарийат тус арбад улуна.

1942 жылдаакка Верхней Мамонга суруллубут "Партизаны"
деп атооктулар маанык элпеге:

Сурстак алаактан
Сулу жалбат донор,
Кылактактын тутан,
Көкөлөгө тураллар,
Түрөт уон неник сылпак
Туйлу дьоноругар,
Өтөөкө быраактаак
Партизаныт бээраллар.

Партизаныт ылактар
Героюлар – таллактар,
Сталинерде жибектар
Этика алаактар

"Индос өлкөк кыр, –
Коммунист белемге, –
Кылаанын элпек дилер,
Партия белемге".

Иван Эртюков өлөрсүгө да сылдыан керем, талтаны ум-убат
ата. Бул көлөр 1942 жылдаакка Старая Капитва деп сирге суруллубут
"Партия" деп хонноктан. Кеша сарийат баайыран, госпитални
кытан, 1947 жылдаакка Ростов-на-Дону куоракка маанык суруллубута:

Уил ола тавуан, дойдум ийин
 Сыршы хаамын токтордум,
 Дылу нелүксин, сарматан –
 Дюонто истан дюрбул.
 Ыарыш куфурон калтама,
 Кестер одало картъык,
 Илим, дурдум – кунум тага,
 Ийин дойдум халпаана.
 Санабар, бу баардык таллар
 Аарыт ытгао олодум.
 "Дюоор, утун, эр биди", – димлар,
 Дойдум, кыфьык дюрдум.

Көшө Эрпояк саринга сылдыан "Ииэбар" дикон анван мантын суруйбута.

Ийээ, сурах хоту истан,
 Кутта-ылма-суоума,
 "Бу үлүгүрүк сарматан
 Орус сыйын туох, ама,
 Ыйлаа-алыай", – диактома
 Алтыс курдук ыкыстык,
 Ойол ылын үкүмүна,
 Окулуук сурдыбын.
 Ыраак баарбын, арса халпаан
 Сарданатын аныгар,
 Кутаа уоту еол хярбин,
 Манна кыртыс ытмастар
 Ийээ, тилеким, кэсэ отор
 Сөөккө кэсэ амаага,
 Уруктуу чаган асар,
 Эмээ кула, калсага.

Көшө орус да үлүгүрдик ийатигэр суруйбут эбит. Мин эмиз кини суруйбутун үтүктүөхпүн бабарарым да ийэм Марфа Федоровна Федорова-Петрова 1934 сыллаахха мин кыра эддэктинэ өлбүтэ.

Көшө саринга сылдыан, мантан атын элбэх айымныгыар суруйбута. Ол курдук, холобур, "Катюша", "Долгуннэри көрсүтө", "Ахты" ("Дума о Родине"), "Сарин", "Прут үшүткү" онгон да атыттары айбыта. Ону барытын манна ахтар кыах суох. Ол пьеса баргыт оосо биир хоһоону сөктыккэ бабарыбын. Көшө сариннык ий санатын дикки 1943 сыллаахха урут Черкөөккө бииргэ үөрөмүт, эмээ Көшө курдук Тэвэттэя Тьярала наһилиогор торообут Мордовской Федор Павлович өлбүтүн Донец куоракка, Украинага байата көмүсүтүн туһунан "Долгообут кэриэлэ" дикон Ф.П.Мордовскойга анаан суруйбут айымныгыгар бу курдук эттэ:

Кыени кербуттүт, иленин тыластан,
Кунк сдуур хоньбугар шалтытын,
Тубуттан кыластан, сып-сырдык, кынып хонь
Табелун, сирайы-силытын

Сарыларда сандайыр сарыкын турдук дуу,
Санынын кербеток бэйэтэ,
Кыайымын ынырын, хэмээндэ бнорозом
Хайытыах курдук, сытар этэ

Табину төлөтөн, эрчэки турбулут
Дээрбүт – Федорбунт таһыгар;
Смуток хаһамыл, кынып уурбулут
Унахан төлөс друт аныгар

“Вербуттар кестерин өстөөхтөн кыныкылат”
Өргөстөөк индылар эттибит,
“Өрөгөй үрдүүрүн хайып дэ ситиэхилит”
Үс төгүл сазытын өстибит.

Бу Кыла доторулар, биир дойдубайыар Мордовской Федор Пантелеймон аныкыт аныкылытын уонна кыи тус бэйэтэ өлбүт доторун аныкыт аныкытыта, кыныкытыта бэйэтэ тусла долгуулунаах. Ону аныкыт, бу бари Ала дойду хэмээккыгар октубуттарга кыныкытыта, кыныкытыта бунтар сүдү суолталаах. Мордовской Ф.П. бэйэтэ олус аныкытыта, туйунуук үөһөнөр датырбыт ынып этэ. Кыи институту бунтар аныкыт, сарыга бариан өлбүтүк Кыла суруйбүт.

Аныкыт Иннокентий Илларионович 1948 сылгаахха армиятан Иннокентий дойдутугар кэлбит этэ, Мин эмиз ол дыып кэлбитим. Таахтаан Дьоккуускайдаах иһон, күбүөрү кинини мин Кыиыга кыныкытытум. Иһон аныкытытан хуоракка кыныкытыт. Кыи кинигэ кыныкытытар сүүкк редактордыыр буолбута, Очюлорго Пантелеймон Таахтаан дээн дотор суруйааччытын кытары миниги билгилээккытыта. Оһон мин эмиз Тулааһынааһы кытыта табарыстаһан, аныкытытыта иһон, ол талааннаах эйэр идалаиммит доторбүт 1948 сылгаахха өлөн хаалдыта. Эртыков сарыттан дойдутугар кыныкытыт кэлбит, суруйар идэтин өссө сыйынкыран барбыта. Кыи кыныкытытан френтович суруйааччы аатын биир сазымай үрдүтүк туйут кыныкыт буолбута. Кыи иһон уратытынан, күн аныкытыта аныкытытыта дуоһунастарга үлэлээбитэ булар. Кыиыга кыныкытытар нуу кыныкытытан “Эдэр басыкыык” хаһыат солбууааччы аныкытытыта, оһон 1953 сылтан 1959 сылга дыгы Саха суруйааччытарын союбун бырабылыаанытын аныкытытытар секретара, ол кыныкытытан өр кытыта “Болом буол” дээн сазымай аныкытытыта хаһыат аныкытытытар секретара. Кэлит сазымайран баран,

пенсияба тахсар дыты "Хотугу сулус" сурунаалга үлэлэбитэ. Ол туһунан Коша Эртюков байата манньк этэк туреддах: "Сыл-ком ааһара түргэнин? Ол устатын туһары сүрүн тарипта үлэлиттэн ураты, бончумнаах айар үлэнэн чолчу дьарыктаннабым диэнэ билэ илиһин. Үлэ быһыгар, үлэ кэнниттэн (иллэн буоллахха) хоһоон суруйабын" – диэбиттэх.

Суруйааччы бастакы "Суолга" диэн кинигэте 1949 сыллаахха тахсыбыта, итинтэн ыла "Ыраас күннэр", "Доһордуун көрсүлүү", "Сайсары өгүтэр", "Мэниэ күн анныгар", "Сарсыарда оһуора", "Талыппыбыт хоһоонкор", "Костры на снегу", "Улэхан омурбан", "Дьол таһа", "Саһа дьыба", "Тыа кыыллара" уонна де этэн кинигэлэри суруйбута. Ону таһынан киэи айымньыларга "Саха поэзиятын антологията", "Поэты народов Сибири" диэн кинник тарбаммыт хомуурунньуктарга миран бончоттэммиттэрэ. Барыта отучада чугаһыыр кинигэлэргэ бончоттонэн, Коша Эртюков үгөлэрэ бар дьонго тарбаммыттарэ.

Итинэн "Айар үлэнэн чолчу дьарыктаннабыым", "Үлэ быһыгар, үлэ кэнниттэн иллэн буоллахха хоһоон суруйарым", диэн Эртюков байата элтар дьэбаны биһиги саныырбытыгар баһаам элбэх үлэнн айбыт саха кинник биллибит нэһэ буолар. Киэи куддук суруйааччы фронтонн саһада борт ахсааннаах, Онон киэи аата үлүн үйэлэргэ өрө тутуллуохтаах, саһа наруотун биер киэи туттуута буолуохтаах, диэн биһиги биһэ эрэллээхпит.

Эртюков Иннокентий Илларионович байата манньк суруйан хаалларбыттаах. "Күүһүм кыакарынан олохо иэспин төлөөгүм, өттөн олох даһаны мингин дьонтон матарбата дии саныабын", диэн бу алактаох этии буолар. Ону биһэргэтэр, Эртюков саринга хорсуннук кыргыспытын иһин Ийэ дойдута кинни "Кыһыл сулус", "Аҕа дойдуну көмүскүүр сарин" 2-с степеннээх орденнарынан, аһа суох элбэх мэтээллэринэн наһараадалаабыта. Сарин киннигэ эйэлээх олохо үтүөлэрин иһин икки "Бончут Знага" орденнарынан баһаатэммитэ. Ону таһынан киниэхэ Саха республикатын культуратын үгүөлээх үлэлитин үддүк аата икэрйиллибитэ. Иннокентий Эртюков: "Мин баяааларым, саһа суруйааччыларэ саһа советскай литература тын таруттаабыт Платон Алексеевич Ойуунускайы көрбүтпүт биллибит. Саһа үлүлүнчүлээх суруйааччыларын Амма Амыһайын, Суорун Омоллоону, Эллэйи, Күннүк Уурастыыраабы кытта эдэрдэриттэн кырдыахпытыгар диири биергэ сырыттыбыт үлэлээтибит. Саһа дэгиттэр талааннаах маннайгы суруйааччыларныттан биердэстэрин Аннеподист Ивнович Софронов, сорохлут биллибитэ-көрбүтэ. Ити биһиги дьолбут буолар", диэн киэи оруутун аһтар этэ, киэи туттан туран кэлсира.

Убайым куддук саныыр киниэбинин, Эртюков Иннокентий Илларионовичы кытары биһиги, ыалынан биллибиллибит.

Они воспитали троих детей. Старший сын Владимир отменно учился на историческом отделении. Он увлекся археологией, имел охотность к научной работе. Со второго курса его перевели в Московский университет. Георгий Прокопьевич дал рекомендацию. Мечта родителей сбылась. Владимир стал кандидатом исторических наук. В настоящее время работает в Якутском университете, готовит будущих историков-археологов.

В МГУ училась моя племянница Валентина. Она рассказывала, когда в Москву приезжал дядя Кеша, то обязательно встречался, расспрашивал о студенческом житии-бытии, учебе. Он приглашал сына, ее и еще кого-нибудь из земляков в ресторан и угостил им деликатесами. Вечно нуждающиеся студенты долго помнили эти посещения.

Сын Кеша стал географом. Как быги рады родители, когда он получил диплом о высшем образовании.

Дочь Маша стала врачом-фтизиатром. Она была домашним человеком отца и теперь неустанно следит за здоровьем всех членов семьи. Ее сын Миша принял фамилию дедушки-писателя Фронтенка, увековечив его имя.

Все родители любят детей. Мени удивила любовь отца и дочери. Когда Иннокентий Илларионович смотрел на Машу, глаза светились от избытка чувства, котя, и мальчишескими глазами, окруженная заботой и вниманием.

Помню, однажды они собрались на прогулку. Отец проходил, как они одеты, все им попогоди застегнуто, даго негусто стравало.

У нас с Эртюковыми были общия друзья: Г.Г. и Г.М. Макаровы, М.М. и Д.Д. Федоровы. Быкали встречи за праздничным столом или редко выезды на Лену, а лес. Разговоры велись на разные темы: серьезные и просто бытовые, рассказывались интересные случаи из жизни, вызывая смех и хохот. Много шутили.

Общими усилиями готовили шашлыки. Иннокентий Илларионович был мастером разжигания костра. Он любил юмор, любил подслушивать. Часто поводом для этого служила рассеянность нашего общего друга Гермилы Георгиевичи Макарова – его одноклассника по совместной учебе. Марии Назаровичи – великолепная хозяйка, хороший кулинар. Домашний праздничный стол изобиловал вкусными блюдами.

Как лют Иннокентий Илларионович Эртюков остался неизгладимый след в якутской литературе.

Как товарищ, друг он был добросовестным человеком, гостеприимным хозяином, любящим и любимым мужем, отцом и дедушкой. Таким запомнился И.И. Эртюков.

К.И. Платонов
кандидат филологических наук

МОЙ ОТЕЦ – МОЯ ГОРДОСТЬ

*Непрерываемо и сильно
нам ветер божь в лицо дует...*

И.Эртков

Когда идешь по городу, с радостью замечаешь, как он меняется на глазах. Появились новые красивые, обустроенные кварталы и дома, меняются и становятся более современными улицы. Хорошо, что крашеет мой город, но к сердцу иногда подкрадывается грусть. Она связана с тем, что нет уже старых домов и знакомых улиц, мимо которых я бегал в детстве. Иногда со стены старого дома сплывает на тебя человек, знакомый с детства, но увы, воплощенный в барельефе. Эти ушедшие из нашей жизни люди и атрибуты былого времени – дома, улицы – были окружающим миром и частью жизни моего отца.

Мой отец – Эртков Игнатович Илларионович был сердечным, открытым и общительным человеком. Обладал великолепным чувством юмора. Хороший семьянин и человек, ответственный в делах и поступках, он пользовался авторитетом среди друзей и окружающих.

Он родился 24 ноября 1916 года в Тарасинском наслеге Гатчинского уезда в семье крестьянина бедняка. Его отец – Эртков Илларион Константинович, мать – Эрткова Акулина Егоровна. Она, кстати, была из рода Смедовых, к которому Дмитрий Колоколов – сын Елены Суорун Омаллол приходится отцу дядей.

Перед самым рождением моего отца Илларион Константинович, отец и не имел собственных лошадей (по-видимому, арендовал), работал паровозчиком грузов (ямщиком) и поэтому, день и ночь проводил в разъездах. Семья имела еще двух детей, старших братьев отца – Ефросинью и Анкью, также у них воспитывался сын брата Акулина Егоровны – мальчик-ягленд, и поэтому, когда маме исполнилось полтора месяца, его отдали на воспитание матери Иллариона Константиновича – Игнативой Пелагее Константиновне. Первоначально договорились, что отдаст Кешу на полгода, затем на полтора года, а получилось, что он остался у дедушкиных родителей на двенадцать лет – до поступления в школу. Впоследствии, после смерти родных родителей, в семье Игнативы Григория Алексеевича и Пелагии Константиновны, у которой была единственная родная дочь Анкья, перенесли и старшие сестры отца. Приличный отец был человеком широкой натурой. Он прошел, как говорится, "огонь, воду и медные трубы" и при этом остался человеком, не лишенным добрых человеческих

чувств. Именно он поставил на ноги и вывел в люди трех старших сестер отца и их детей.

Детство отца прошло в местности Бытахтаах, где был зимник родителей, и на даче в петнике Кыра Кыымдыя. Мне повезло побывать на родине отца. Если у Бытахтааха протекают, медленно кати свои воды, красавица Татта с ее задумчивыми тальниками по берегам, то Кыра Кыымдыя окружена чудными березовыми перелесками и холмами.

Зимник Бытахтаах стоял у перекрестка дорог, ведущих в глубинные наслеги Татты и Амги, а также в Якуток, и поэтому в юрте родителей отца и зимой, и летом было полно проезжих. Часто оставались на ночлег. Хозяева были людьми гостеприимными, и двари их юрты были распахнуты для всех. Среди гостей часто встречались великоленные спонхасуты, любители песен, сказочки, знатоки скороговорок и загадок. В зимние свитки в юрте собиралась местная молодежь, и тогда стены юрты оглашались звуками спонхо, народных песен и дробные чабыргаха. Соседам Ипатьевых был старик Семен, прозванный сказочником. Он часто задерживал, и снова на ночь обитатели юрты уходили в неведомый сказочный мир. Спустя годы отец напишет серию детских сказок под названием "Сказки дедушки Семена".

У отца были три старшие сестры. Большая Анисья (дочь приемных родителей) — очень доброй и отзывчивый человек, великодушный рассказчик народных преданий и сказок. Ефросинья ироничная и юная, и хохотушка Анисья-младшая. Каждая из них по-своему влияла на отца. Отец вспоминал: "В зимние вечера, по время вечерней дойки коров, Анисья-большая рассказывала сказки, а я и Анисья-младшая, забыв про горящие лучины, обжигавшие пальцы, слушали ее, разинуя рот".

Древняя земля Татты с ее прекрасной природой была словно пропитана народными преданиями, сказками и песнями. И, конечно, такой окружающий поэтический мир не мог не затронуть сердце и душу маленького Кеся. Еще в раннем детстве у мальчика появилась потребность полетать самому что-нибудь сочинить. Но вскоре наступили иные времена и другие рассказы и песни вошли в жизнь моего отца.

...Но внесли однажды в юрту
Вести добрые гонимы,
Будто в далеком Петербурге
Рухнули уже дворцы.
А потом Платон Ойунский
В этой юрте объявил,
Что народ в столице русский
Революцию свершит...

На уст в уста передавали таттинцы слова своего знаменитого земляка Платона Ойуновского о том, что старая жизнь ушла безвозвратно. И загорелась гражданская война на древней земле Татты. Люди разделились на красных и белых. Не обошла война стариков и семью Эрлюковых. Сели на коней под красные знамена смелые старшие братья отца Семен и Гавриил. Былхатаах, стоявший на перекрестке дорог, посещали теперь не только мидные купцы, но и беглые, и красные. Те и другие находили здесь пищу, воду, и у красных, и так называемых белобандитов были различные жемчуги. Среди белобандитов были люди, незнакомые с полководческой обстановкой, а то и просто севшие на коня за горсть табака и плитку чая. И теперь, когда на опушке леса показывались вечерним, взрослою домохозяйды кричали: "Легендой! Посмотри, какие концы у лошадей?" Если хвосты были обрезаны (по-кавалерийски), то это были красные, а если нет, то белобандиты. На всю жизнь запомнил отец синеглазых русских парней, одетых в зимнюю стужу в серые шинели и буденновки, приковавших на суровую якутскую землю добывать свободу для народа. Был у Эрлюковых и зять старшего отца, известный красный партизан Е.И.Сункалырова. "За то, что он мне давал поддерживать неган и носить его часы, я получил распространённые тогда в народе сатирические песни про белых офицеров Пелопяева, Коробейникова и Тостоухова", – вспоминал впоследствии отец.

Отголоски пули гражданской войны, и медленные воды реки Татты унесли годы отцовского детства. В 1927 году он поступает в Чарыкскую школу-семилетку. Начинается новая эра в жизни молодого отца. Я уже говорил, что тот поэтический мир, который окружал отца с детства, повлиял на его дальнейшую жизнь. Спустя годы отец напишет: "Рифмовать слова, образно изображать окружающую среду, помогли не раз слышанные мною олонхо и олонхенные песни. Почти все мы, чарыкские школьники, пытались поэтически отобразить жизнь, соревнуясь в этом друг с другом. Даже работая от зари и до зари на сонохосе, мы увиденное нами траву, деревья, небо и облака и вызванные этим чувства пытались передать в стихах.

Школьная стенная газета была нашим первым печатным изданием. Вряд ли наши стихи походили на настоящие, и, по-моему, они были простым нагромождением слов".

Таттинские юноши, пробуя свой поэтический дар, могли это позволить себе, ибо корни их наменного молодого поэтического мира транжились в недрах той самой земли, где они родились. Дядя Татты дала известного олонхосута Табахырова (М.И.Винокуров), талант, которого, быть может, и сегодня не достаточно оценен. Республика Саха по праву гордится именами

основателей якутской литературы А.Е.Кутюмовского, А.И.Софронова, Н.Д.Нвустроева, П.А.Ойунского и их в поэном смысле этого слова учениками – Эпистем, Алма Анчыгыя, Сурдун Омоллоном.

На всю жизнь запомнил отец яркую встречу с Платоном Александровичем Ойунским. Это была летом 1942 года на ысыаха в Черкек. То лето выдалось дождливым. Кто на коне, кто на быку, а некоторые просто пешком спускали в Черкек. Когда прибыли в селитам уже собралось много людей. На опушке леса тут и там горели костры, и дым медленно растопился по долине. На лицах людей радость. Возврат звучат песни и радостные восклицания при встрече с знакомыми. Между двумя домами бывшей упряжки установленя трибуна и над ней развешен кумачовый флаг. Короткий летний дождь прошел, и выглянуло ослепительное жонское солнце. После открытия ысыаха на трибуну вышли молоденькие девушки в платьях с белыми воротничками, стриженные по моде тех далеких времен. Они спели "Интернационал", и на трибуну стремительно вышел человек среднего роста в омак и на френче и начал свое выступление. По тому прошел шопот: "О, Ойунский приехал! Платон приехал!" Наступил глубокая тишина. Люди внимательно слушали доклад, даже неутомимые дети и те притихли, хотя не очень понимали суть выступления. Налетела тучка, и пошел дождь, но люди смести, и шелкочуешикс. Доклад окончился и раздались дружные аплодисменты. Так таггинцы приветствовали представителя Советской власти, председателя ВЦИК ЯАССР, своего земляка П.А.Ойунского. Слова делякс с ним радостью, язык засверкало огонью. П.А.Ойунский еще один человек, бережно поддерживаемая с обеих сторон, поднялся на трибуну спелого старика. Старик опершись на корода, перед трибуной величаво поднял голову, начал торжественную песню. Это был урочный наслета Донулай, известный олоноксут Табахыроо.

Вторая встреча с Ойунским состоялась зимой 1925 года. В то год П.А.Ойунский приехал в Татту в командировку и, возвращаясь в Якутск, остановился на ночлег в юрте родных родителей отца местности Дьуон – вместе со второй своей женой – Татьяной Дмитриевной Александровной.

Короткий зимний день медленно угасал. Солнце закатилось в кромку тайги. Наступали сумерки. Юрта освещалась лишь светом камелька, когда открылась дверь и в юрту вошли два человека. Один был одет в черной тулуп до пят, поверх тулупа свисе маузер в деревянной кобуре. Точно также был одет и второй человек, но белая песцовая шапка выдавала, что это женщина. Домашние при мерцающем свете камелька пытались разглядеть вошедших, но сразу не смогли их узнать. Вошедшие начали раздеваться. Когда разделись, то мужчина оказался в кителе ири хант, блеснул омак, и только тут домашние с радостью узнали

Платона Алексеевича. Ойунский сел перед камельком и протянул к матери руки. Сидя перед печкой, Платон Алексеевич начал рассказывать о житье-бытье. Оказывалось в детстве Ойунский был на соседству с матерью отца, и они часто вместе играли. Тот вечер стал вечером воспоминаний о далеком детстве. Вспоминали разные интересные, совместные игры и проказы. Под конец Ойунский сказал: "Дайте-ка, я вам немного слою", – и исполнил отрывок из пьесы "Нургул-Бостур".

Утром, уходя, Платон Алексеевич достал из кармана пять серебряных монет и отдал их матери отца. Та запротестовала: "Да ты что, Платон! Зачем мне дали! Они мне не нужны. Спасибо, но зачем и проведат. Честно говоря, после того, как ты стал самостоятельным человеком, я очень хотела увидеть тебя! И если бы ты вот не звикал, разве я тебя увидела бы?!" Ойунский улыбнулся: "Ну, я даю монеты не за нонсаку, я даю, чтобы вы знали и помнили, что это первые советские деньги, что и мы, большевики, можем печатать монеты. Берите и помните!" Эти серебряные монеты достоинством в полтинник сохранились до сих пор и хранятся у племянницы моего отца. Я сам видел их и держал в руке. На одной из монет отчеканено изображение рабочего с молотком, на второй – красноармейца с винтовкой. Изображения на этих монетах не помню.

Вместе с этим у отца с П.А.Ойунским были и другие встречи. Особенно мне запомнившаяся из рассказов отца, это – встреча в 1937 году. Тогда весной в Пединституте (совместно с Индустриальным) состоялся вечер, посвященный 20-летию общественной коммунистической деятельности П.А.Ойунского. К вечеру готовились еще с осени. Литературный кружок Пединститута объявлял конкурс на лучшее стихотворение среди молодых авторов. Победителями этого конкурса стали Джуон Джангылы и моя теща. Впоследствии отец вспоминал: "Ойунский очень внимательно слушал наши стихи. После наших выступлений он вынул строгим голосом спросил у исполняющего обязанности декана Пединститута Иннокентия Константиновича Федорова: "Ну, а как учатся наши новиспеченные пэурезаты?" Тот ответил: "Они молодые поэты в учебе успевают!".

Помимо этого вечера было еще несколько встреч, а потом наступил 1948 год.

Я немного стылелся, однако встречи отца с П.А.Ойунским для отца были важной вехой его жизни и прошли через ное красной нитью. Отец всегда восхищался его интеллектом, простотой, литературным даром и государственным умом. "Рано, очень рано начал он как дорогой Платон. Сколько мог бы сделать для своего народа этот замечательный человек?" – говорил он.

Едва научившись читать, отец сразу же начал записем читать стихи Ойунского, Элгия, Амма Ачыгыя, Кюннук Урастырора, опубликованные в газетах и журналах того времени. Большинство из них он знал наизусть.

Первое стихотворение отца "Девушка-коммунарка" было напечатано в 1934 году в Чурапчинской районной газете "Путь социализма".

В 1935 году отец окончил Черкекскую семилетнюю школу и вышел на широкую жизненную дорогу, не подозревая, какие испытания она ему уготовила. В том же году он уезжает в Алдан и поступает на подготовительные курсы Алданского горного техникума. Тогда же в газетах "Рабочий Алдана" и "Комсомолец Алдана" печатаются его стихи. Стихи передаются и по местной алданской радиотонке.

Гуманитарное направление души отца, по-видимому, победило, и поэтому, оставив Алданский горный техникум, он в 1936 году приезжает в Якутск, и поступает на 2 курс учительского рабфака. Это была чудесная пора в его жизни. В Якутске отец ближе знакомится с поэтами старшего возраста, часто общается с ними, и это, конечно же, не могло не сыграть роли в его дальнейшей творческой судьбе.

Чем бы человек ни занимался, он всегда имеет мудрого старшего наставника. Таким человеком для отца был Кюннук Урастырор, которого он называл своим старшим братом. В то время Владимир Михайлович работал в газетах "Богэм буол" и "Эдэр бассабыык". Тогда уже известный поэт, он терпеливо и кропотливо наставлял отца на поэтическую стезю и помогал ему своими советами.

Начиная с 1936 года, стихи отца печатаются в республиканских газетах. Была уже опубликована поэма "Мы рождены бурей".

После окончания рабфака он поступает в пединститут. В те годы под эгидой областного комитета ВЛКСМ существовал литературный кружок, где занималась будущая гордость якутской литературы — П.Тупасынов, И.Арбита, Н.Туобулахов, М.Хара, Д.Тазз, братья Даниловы, П.Полов, а также рано ушедшие из жизни, подарившие надежды поэты Ст.Соловьев-Аранас, А.Тимофеев и др. Отец тоже был членом этого литературного кружка. Жаркие диспуты и дискуссии на литературные темы, обсуждение стихов своих товарищей, выступления перед кружковцами более зрелых поэтов — все это неограниченно творческую лабораторию, где выкристаллизовывались поэтические таланты. Литературная жизнь кипела, и будущее многим казалось светлым и счастливым. Но там на западе уже пылал огонь второй мировой войны. Отец и его ровесники не знали, что очень скоро они в этой войне будут исполнять главные роли защитников человечества от варшавской чумы.

В 1940 году, после окончания учительского института, отец был направлен в с. Токко Олекминского района, где проработал учителем неполных два года. Летом 1936 года мне и моему брату Егору повезло побывать в тех местах, где работал отец. Это удивительный край, где течет быстрая, прозрачная река, окаймленная скалистыми берегами, покрытыми зеленой травой.

В селках Урлут и Токко повидался с бывшими учениками отца. Все нам помнят его как хорошего и отзывчивого учителя. "Он никогда не скучал. Все уроки просто и доходчиво", – вспоминает сейчас бывшая ученица Соколутова Мария Васильевна. Низкий поклон от нашей семьи за то, что они сохранили добрую память об отце!

На старой школе, где работал отец, не сохранилась, осталась лишь одна стена. Приятно было приоткрыться к истории этого старого дома, которые помнили молодого учителя Иннокентия Эртюкова. В Токко отец особенно подружился с молодым председателем колхоза Михаилом Васильевичем Соколутовым. Они были ровесниками и часто общались между собой.

Но вот наступил грозный 1941 год. Началась самая кровопролитная война, которую когда-либо знало человечество. И отец, воспитанный на идеях 20-30-х годов, не мог остаться в стороне, ему и имел брань, ведь Токко входило тогда в Чаро-Токкинский арктический административный округ. Добровольцем попросился на фронт и М.В.Соколутов. О том, что отец ушел на фронт добровольцем, я узнал только из некролога. Сам он никогда не рассказывал об этом.

В краеведческом музее при Токкинской средней школе, которым руководил учитель-энтузиаст П.С.Габышев, висит небольшая квадратная фотография. Этот снимок был сделан летом 1942 года, а снималась перед отъездом на фронт: И.И.Эртюков, М.В.Соколутов, В.Ф.Габышев, С.Д.Габышев. Двое из них – М.В.Соколутов и С.Д.Габышев, погибли на полях сражений. В.Ф.Габышев, будучи тяжело раненым, попал в плен, но все-таки домой вернулся и вскоре скончался. Сказалось подорванное здоровье. И лишь один отец из четверых, пройдя всю войну, вернулся домой с Победой.

Сохранилось письмо М.В.Соколутова от 10 августа 1942 года из Иркутской области, где он писал родным: "...мы с Иннокентием Эртюковым попали в одну артиллерийскую часть, но в разные батареи. В.Ф.Габышев попал в другую часть, а С.Д.Габышев попал в некую..."

Война оставила глубокий след в жизни отца.

последней союзницей Германии. На всю жизнь отец запомнил сражения в районе озера Балатон и взятие Будапешта.

Нашим войскам был дан жесткий приказ — не разрушать исторические памятники! Поэтому артиллерия использовалась не в полной мере, а как раз наиболее губительные для наших бойцов опорные точки противника находились на колокольнях соборов. И тогда простые русские ребята, никогда до этого не видевшие красот Европы, медленно шаг за шагом, расплачиваясь своей кровью, в рукопашной схватке счищали один собор за другим, сохраняя в целостности эти исторические ценности. Позже, когда по Восточной Европе прошли так называемые "бархатные революции", видя по телевизору, как "благодарные" венгры, чехи и поляки оскверняли памятники нашим воинам-освободителям, отец очень и очень переживал. "Как же так можно, ведь сколько хороших ребят сложили тогда головы на их земле", — с горечью, чуть ли не со слезами на глазах, говорил он. Своей самой почетной боевой наградой отец считал медаль "За взятие Будапешта".

Освободив Венгрию, наши войска вступили на территорию Австрии:

В час, когда встало солнце,
Пылаю свернув дугами,
Спиль желтые облака
Обратно устало в небо,
Встали сумрачные Альпы...
Здесь когда-то шла борьба
Развернула знамя славы
И по гибельным тропинкам
Пронесли ого победу
Здесь прославленный Суворов
Гнал врага неутомимо,
Изумил отвагой русских
Потрясенную Европу.

Альпы и особенно красота старинной Вены потрясли отца. Да это и не удивительно — простой якутский пареньек из далекого неведомого края вдруг коллею судьбы оказался на улицах одного из самых красивейших городов мира.

Да, наяву, а не во сне,
Днем будничным, обыкновенным
Идти судьба судила мне
По улицам старинной Вены.

Шли последние дни войны. И вот город Грац, где наши войска встретились с союзниками. Война кончилась неожиданно. Однажды ночью 8 мая 1945 года сослуживец отца сержант Пилипенко

вскрикнул всех криком: "Братцы! Война кончилась!" Ему никто не поверил: "А, пролет ты!" Дело в том, что еще в 1944 году тот же Филиппенко, услышав по радию о выступлении союзников в Нормандию, перепутал эту операцию с окончанием войны. Но теперь она, действительно, закончилась. По их радию и по радию стоящих рядом танкистов передавались сообщения о капитуляции гитлеровской Германии. Однако война для гвардейского арtdивизиона еще не закончилась. Она продолжалась до 17 мая 1945 года. Арtdивизион уничтожал отдельные группировки эсэсовцев и алассовцев, которые пытались прорваться на запад, чтобы там сдаться союзникам.

Через 28 лет отец вместе с мамой побывал в Румынии, Венгрии и Австрии, и он помянет своих павших боевых друзей:

Мы спасли от смерти неуженый
Вой Европу... Гды в вечность кинул,
Людя на земле нас павшей гундой,
Посней благодарности помянут.

После окончания боевых действий арtdивизион РКК был перекинута в Западную Украину, а затем на границу Грузии и Турции. Но вот настал 1945 год – и, наконец-то, долгожданная демобилизация! Отец вернулся в Олекминск, откуда он ушел на фронт. Его старшая двоюродная сестра Федора Александровна Колесова рассказывала: "Я знала, что Семен (старший брат отца) и Кеша вернутся. Первым осенью 1945 года вернулся Семен, и вот поздним летом 1946 года приехал Кеша. Он даже не стал дожидаться, когда подведут трап, бросился в воду и вброд по нос в воде вышел на берег".

Вскоре отец вернулся в Якутск и сразу же окупился в работу. Он назначается редактором книжного издательства, а затем становится заместителем редактора газеты "Эдэр Ботаник", заместителем секретарем Союза писателей Якутии, кандидатом в члены ОК КПСС, членом правления и ревизионной комиссии Союза писателей Якутии. Последним местом работы отца был журнал "Холугу сулус", где он работал до ухода на пенсию.

В Якутске отец встречается с Марией Никифоровной Михайловой, которую знал еще до войны по рабфаку, и они соединяют свои судьбы. В 1949 году родился я. В тот же год вышел его первый сборник стихов "В пути", куда вошли многие стихи написанные на фронте. В 1953 году выходит первая книга на русском языке "За мир", редактором которой был замечательный русский поэт М.А.Светлов. "Это был очень остроумный и ироничный человек. Он беспрерывно хурит и говорит чуть приглушенным голосом", – вспоминал о нем отец. М.А.Светлов оставил в душе отца неизгладимое впечатление своей эрудицией и видением окружающего.

На все было гладко в мирной жизни. Все еще продолжал крутиться гигантский сталинский маховик уничтожения.

В начале 50 годов начинаются гонения на Г.П.Башарина за его книгу о трех писателях-просветителях: А.Е.Куликовском, А.И.Софронове и Н.Д.Неустрове. Начинается репрессии. Были арестованы студенты пединститута А.Фадорев, Бегдарьин Салба, В.Яковлев (Дзетан) и другие. Люди разделились на "наших" и "не наших". Вот тут-то проявились человеческие качества многих людей. Это была своеобразная жизненная проверка на честность и принципиальность. Некоторые представители интеллигенции в угоду сложившемуся и карьерному успеху же присоединились к троице Г.П.Башарина. В это время появляются "исторические" и "типологическо-видческие" труды, где книга Г.П.Башарина подается как работа, восхваляющая буржуазных националистов. Самые наших лучших писателей и ученых начинают подозревать, а то и просто обвинять в национализме. Смерть Сталина остановила эту вакханалию гонений. Не случилось этого, сколько было бы попомано чужовесских судов.

Знамен на честность и принципиальность мой отец выдержал, и я год этим! Надо отметить, что те люди, когда-то казавшие П.А.Онуцкого и других, со временем вдруг стали их яркими приверженцами. Люди, писавший в газетах и журналах о зрелище национализма, сейчас являются выразителями чужбной нации, того самого народа, за любовь к которому они некогда хвастались ярлык национализма. Ведь перемены сейчас обстоятельства, они, и взгляд не маршута, заняли другую позицию.

Отец был очень общительным человеком. У него было много знакомых, но самыми близкими друзьями были Г.П.Башарин, Г.Г.Макаров, М.М.Федоров, Н.В.Атласов. Короткую жизнь прожили П.Тулашова, Д.Джангылы, Т.Сметанин и М.Кузьмин.

Двое умерли от контузий,
Третий ранено от старых ран,
И, как глыба в пустой обвале
Стиг я камнем от утрат.

К.Урастырова, А.Ачылыя, С.Омолгона он просто называл старшими братьями и очень уважал, преклонялся перед их талантом, человеческими достоинствами. Отец был заядлый охотник. Весной и летом его невозможно было застать дома.

Не беда,
в ягдаше когда –
Возвращенье и суббота,
В ботом простетье места
Вночь забрала нас охота.

Мне тоже посчастливилось не раз бывать с ним на охоте. Помню утреннюю зорьку весной 1982 года. Мне тогда было 13

нит. Мы сидели с ним вдвоем в охотке. Под утро и заснул, а когда проснулся, отца рядом не было. Небо уже порозовело, и на его фоне, над тальниками, хрикая, летел сапсан. Вдруг раздался выстрел, и утка, словно споткнувшись, ухнула вниз головой. Из куста вышел улыбающийся, веселый отец и держал в руках красавца селезня.

«Вот как надо, охотник!» – воскликнул он. Из совместных охотничьих походов на всю жизнь остались в памяти веселые байки Н. Урастырова, рассказы про старину А. Амтыгыйа, охотничьи раздумья Таллан Боро. К большому сожалению, это больше никогда не повторится!

Отец был делегатом всех съездов писателей Якутии, I Учредительного съезда писателей РСФСР и V Всесоюзного съезда писателей СССР. Он был лично знаком со многими писателями бывшего союза: М. Светловым, Я. Шафдровым, Р. Гамзатовым, Беки Сейтаковым, М. Рыльским, П. Бровкай, А. Твардовским, К. Чуковским, Заки Нури. Особенно сдружился с писателями-фронтовиками С. Орловым, С. Барудиным и В. Жуковым.

В 1961 году он был участником Второго советского конгресса народов Азии и Африки в г. Баку. Ему, бывшему фронтовику, дело мира и дружбы между народами было особенно близко и ценно. Не зря отец стал членом Республиканского комитета Звезды мира, Советского комитета солидарности со странами Азии и Африки:

На море, времена ход
На зло и на бомбовый
оружет.

И ярко солнца восход
Ничто никогда не удержит...
День нового века грядет,
Рассудит народы он мурре

Из якутских писателей, кроме старшего поколения, о котором я говорил выше, ему нравились творчество братьев Даниловых. Высоко ценил он произведения И. Гоголева и С. Тарасова. Он называл их настоящими мастерами пера. Из молодых ему импонировали стихи Н. Винокурова-Урсуна.

До 64 лет отец был полон сил и здоровья, пока не настал тот несчастный туманный декабрьский день 1980 года, когда его сблиз машина. С тех пор пошло-поехало, как будто болезни ждали злого. Здоровье отца резко ухудшилось – инсульт, оказались старые контузы, полученные на войне:

Где-то есть и мой дальнебойный,
Немцем выпущенный спокойно.

На второй мировой

смерть...

7 июня 1990 года перестало биться сердце отца. Это была тяжелая утрата для нас. Мы лишились главной семейной опоры: помощника и мудрого советника в житейских делах. Вот уже 6 лет лицом к лицу нет его рядом с нами, но память о нем живет в наших сердцах. У отца остались две внучки и два внука. Старшая внучка Наташа работает в правоохранительных органах и параллельно учится на 3 курсе юридического факультета ЯГУ, Юля – студентка 2 курса филологического факультета ЯГУ и ментает статьи журналистом, внук Миша заканчивает 11 класс и хочет быть юристом, младший внук Коша, внешне очень похожий на деду, острый на язык и с дедовским чувством юмора, учится в 9 классе. Чем он будет, пока неизвестно.

Поколение отца уходит. Многие уже нет. Больше никогда не увидишь ранним утром в парке Эллин, проеверляющего мордушки, не встретишь на мостике идущего наострогу размашистой походкой Г.Турагысова, не услышишь лесен С.Григорьева, не увидишь задумчиво шагающего между дачных сосен мудрого Семена Данилова.

Они ушли, но оставили для нас пример беззаветного служения Родине и республике. Я считаю, что на этой земле мой отец выполнил свой человеческий и гражданский долг.

Пока не вышел мой принт,
торм свою дорогу,
и все, что людям закрожал,
к тому иному сроку.

Это завет для будущих поколений, и мы постараемся его исполнить. Мы всегда будем помнить нашего дедушку, отца, бойца и поэта!

Владимир Эртоков,
кандидат исторических наук

1997 г.

БИИР СУРУННЭЭХ КИНИ ЭТЭ

Мин Инновентий Игларионович Эртоков: 1952-53 сылгартан, комиссар обкомунгар угалазбит заммиттан, керерум. Кини очкылорго "Эдэр коммунист" хаһыат солбунар редактора эбитэ-буолуо. Обкомго I секретаря Н.В.Атласовка сотору-сотору кэлэре, барта вэ соһарнаһаллара. Хаһуу билбигим, минилэр улахан таһаарыстыһа дьон эбиттер.

тэбьстабына: "Обулорум калааныктыл төкүнүтээрэ гыннылар дии", – диин буолара. Ордук сөбүлүүр дьонун араас тэйтэл ааттарынан ылырара. Оннук хос даттаах дьонунан Николай Дмитриев, Марина Дьячкова, Михаил Игнатьев, Николай Васильев буолаллара. Ким эрэ Бандаранайка, Боссоойко, ким эрэ Кампучие, Миичипэ буолара.

Николай Егорович Мординовка-Амма Аччыгыйыгар ураты истин, сылвас сыһыаннааба, харыстыра, араҥачмылыра, санаатын сэрэйдэн да билэрэ. Сылванныйан, уулан-тохтон "Убайа" дии ынырара. Байз-Байоларигэр сонньуу-күлэ, хаадылаһа сыһыан-неланнара, арахсыбакка, биер хоско утары көрсөн олороллоро. Саната-нигэте суох үлэлээн буугунаһа олорор буолаллара, онтон сотору буолаат дуобаттаан сангалара ордуһан турара, убайа атахтаан, сүүттэриэн баһарбакка, балыһара. Эбэтэр үлэлэрин быһыһыгар наһыйан-наһыйан арҕый эбэй сэлэргэйэ олорор буолаллара. Николай Егорович ахтар буолара: "1938 сыллаахха, Москвада иккэ сыллаах курска үөрэнэ сырыттаһытына, Дьокуускайга ыныран аһалаан, суруйааччылар мунньахтарыгар дьүүлээн сөрдөстүлэр. Арай, чохойбут котохтээх эдэр баһайы уол туран: "Доботтор, иоруот өстөөхтөрө онноробур бүгүн иоруоту, партияны аһыннаан сырыттаһара дии, ол Мординовка биллэриэхтэрэ дуо?" – диин көмүскөлөн турда. Истэр, бу уол кэдэйэр буолла дии санаатым, Калин билбитим, бу Кеша Эртөкөн эбит."

Иннокентий Илларионович кытаанах санаалаах, биер сүрүннэхэ иһин эбит. Итэһэйбит суолуттан тусраабат туруору майгылааба. Сөбүлүүр киһитин ис сүрэхиттэн сөбүлүүрү, кэлэйбит, эбааһы көрөр киһитин ис-ниһиттэн эбааһы көрөрө. Санаабытын, сөбүлэбэтин сирэйгэ этэн баран тэйэрэ. Саха литературатын терүттээбит үс суруйааччыга сыһыанын хананык да кэмнэ угарыппатах, киһилэр ааттарын тилиннэрэр туһугар туруулэспыт дьонтон биридэрэ буолуохтаах.

Редакцияда доботторо, суруйааччылар В.М.Новиков-Күннүк Уурастымырен, Н.Г.Золотарев-Дьокуускай, К.Н.Туйтэрььскай, В.Т.Чиряев, ырыалыт И.П.Егоров о.д.а. сырыттаһарына, санаалара кен-нүөрөн, хардарыта хаадылаһан, арааһы ахтыһан, сэлэн-тэлээн бөҕө буолаллара, күлүү-үөрүү эрэ күөдьүйэн тахсара.

"Балэм буол" редакциятыгар, дьиникэн, киһилэр улаханник сөөһөрө илик дьон кэлбиттэрэ туһут уоннарамын, бэбэс уоннарамын аһан эрэр дьон. Бэйэбит да эдэбит эбита буолуо, уонна киһилэр ситиспит үдүлэлэриттэн, дьонно-сэргэда кээнник биллибиттэриттэн, бука, улууттан да эбита буолуо. Бирида итинник ааттыырбытын истэн Күннүк Уурастымырен этэн турар: "Ох, өлүү да эбит, добор, оттон бийиэхэ, Саидка, бэһэһээһигэ диири "өбүбүт" диин ааттаах

итэ дий, хайя нэм ардыгар "сеонньор" буола обуоста", — диил. Ону байыг иудан курдук истэн кэбиксийллит.

Аба дойду сэрмитин уотун оротуман аасыт саллаат Иннокентий Илларионович сэки кыттыылаахтарыгар ураты ытыктабыллаахтык сыһыаннаһара. Аба дойду сэрмитин кимин кэртитинин, халы-мааргы сананы, сэрми саллааттарын тээрэ сыаналаабаты, намыста көрүүнү, тус бэйэтин хэерийтэрбытты, олус ыарыылаахтык ылынара, көмөсоро-хоргутара.

Кини курдук дыкэтигэр-уотугар кылһаар, кэргэнигэр Мария Никифоровнаа, оёолорунгар ис-сурааҕиттан кэйдэн-сылаанньыйан, тапталлаахтык сыһыаннаһар кили ахсааннаах буолуо. Оёолорун санаан кэлэ-кэтэ, ордуа "Маачатын санаарар санаатын үтүктэ-үтүктэ, үөрө-көтө таптаан кэлсино идэлээбэ. Кинилэр кылалбаларын таптулар, үөрэхтарин хааччылар туһугар сүүрөкө-көтөө, бэрэрий-кэлэрэ. Урууларыгар-аймектарыгар амиа ураты сыһыаннааба. Кинилэр күтүөт, кийит, тастыг аймах буолбут дьон тутта үрдүү, дьонтон тусла үчүгэй курдук буолаһара. Кийитэ Викторин Гаврильевна, тастыг күтүөтэ Василий Афанасьевич Бүтүүттэн төрүттээхтэрэ. Николай Егорович соруйан кинини күлэ-оонньуу: "Бу булуулар кайдах бары үтүө дьон буола обуостулар. Ээ, арба, биллим-биллим, кийиттар, күтүөттөр үтүө сиртэн кэллэхтэрэ", — дий-дии хэдьыһынара.

Үтүө кили туһукаан кылгас ахтымыһи манан түмүктүүбүн. Иннокентий Илларионович Эткинов поэт диэ, үлэһит да, кили да былытыкан, төрөөбүт норуотун духоеннай баайыһи байыһыт, кинини өрө туллуут, кини дьылһатын чугастык ытыһан, ол туһугар туруулаһыт дьоннортоон биридэстэрэ. Бу күннэ тийэн кэлбиктэ буоллар, санаатын аһабастык этнэ-тыһына, суруйуо эбитэ буолуо.

И.И.Протолова,
"Костил", "Юность Совера"
("Бэлэм буол") хэһмэт редакторэ

"БЭЛЭМ БУОЛ" ШТАБЫН НАЧААЛЫННЬЫГА

Хабарһаһайга үөрэнэ сылдьан шапдьан, онуоха эбии дьоммун ахтан, сыл аһааһыттан төһөннө кэлбитим.

— Үлэһит кэллэххинэ быһаарыахтыт, — диил ССКП обкомуттан телеграмма ылбытым, онтубуун ньуур туттан обкомта тийэбитим. Оччолорго, 80-с сылларга, төһөөр өгдөл сабиадиксийин сэлбууһаһаы Погорцев Я.П. диил иһини көрсүбүтүм.

— Үтэ суох, — диил бэрэн, аат ара харанк, — Соопартшколаа

дэн эгэр – Н.Д.); дэн кутгаан кэнбитим шраатта, тэнгэр сирдиг
милүүд. – дэбитэ хал-сабар. Ол барыбытыгэр үчүгэй бабайытык
иһиллибитэ.

Оччаларга саас, күһүн бары бултуур идэлээх буоларбыт.
Тархалларбитигэр биир сүтсүгүрүү. Иннокентий Илларионович ыһыада
сибиинньэ сыатын ыллараан тайара. "Куобааы сибиинньэ сыатын
кытта буһаран сиир олус барт буолаамны". – дэн бигэргэтэрэ. Ол
кытта кини ити үлөһө хайаан да тусуохтаах сарудар буоларын
кидүүрбүт. Бары хомуллан, бүтэһэбитигэр Николай Егоровичтыгытар
(Анна Амыгыһай) калорбит.

– Оо, бу да оҕонньор бүтүө баара дуо, онго-манга эгбээн! –
дэн сэка аллайара Иннокентий Илларионович. Ону биирдэ
сабулуу истибэтэ.

– Оччосу туххунан бултуугун, дэодор! – дэн баран, эһитин
оҕо тускэригички көрүтэргэн ытара. Оно ытычыл барыра
Каддын да оһуок эгэ. Мончуук, Балэжжэ, тиир оһоқ, эрбэһэ-
тык Николай Егоровичка эрэ баар буолара. Онто суох кыаан
бултуоххуну?

Кыһыл Тура дэн сиргэ куобахтык таһыстыбыт, олус улахан
көһүлүнэн. Иннокентий Илларионович Садминга үлэлиир
таһаарыстаах буолан, көһүл ыһытыгытар "тиитин өхтэроочну"
мени буолара. Адыгар, Николай Егоровичтык аһыан-суолун түүр
туттан көкүлүтэрибит. Биирдэ онно сырытталытына, ардах бөһө
түстэ. Хас да күн соллообата. Силбиктэн бары саллан бардыбыт.
Мин таһаарым суута бириһизини дүүтүлэ күрдүк кууркам таһаанан
эринэн кэбистим. Каккалалэ хайман иһэн, биир тумуска
оһтэоотубут.

Хайа, Рахматуллин, куобах таһыбета дуо? – дэн Иннокентий
Илларионович мийиттэн ыһытыта. Оһуоха кыаан кытта көккөлөһө
испит. Аексентий Егорович Мординов.

– Хайа, манна татаардаахлыт дуо? – ыһытар сэнэга иһиллибитэ.

– Ээй, суох, дэодор! Ити Ньукулайбын ааттыһыан, таах сэнэга
суох туруохтаабыр. Ким күрдүк таһастаах дуо, ол түрөү дэм.
Арай, иһиник Боссоёйко таһага сырыта иһи дэбит санаабар
этэбин.

– Ким билэр... ол иһин хайдах таһага сыдыһытыта буолла?..
Эһиз биир туола өйдоох сэнэһэһэх эр бэрдэ ким сурахтааһы. –
дэн биирдэстэра. Дыо ити күрдүк Иннокентий Илларионович ханна
да сырыттыһына, күрү сэнэһэһэн сыдыһамны, кыаан кытта чуккуйбат
буоларбыт.

Буһутугун үлэстэн, маасыһабытыгытар батараары, куобах иһин
ороһун, атаһарын бысталаһыан буолара. Бөһөбит иһэллэһитин
бүтэро оһсон, оһонньотторбутугар камолөһөрбүт. Иннокентий
Илларионович.

– Итигэрэм хэбнэгэ барьахгара. Ылгага хэйдэх илхитэ-атаба, итэ-уйга суох куобагы биэрэххиний, сүра да бэрт, – дээн сорох куобанын тылтарбата.

– Саамай сөлкө этэр, ити сирдэхэ быһыы, – дээн Николай Егорович Илларионовичын этинтий өйүүрө. Кэһимпөлөһөм дээбит куобанын тусла куулга устарара.

Иннохентий Илларионович суруйааччы, пост буолган, хаһан санаага да интэриэһинэй түгэни сыһажа түгөрбөтө, гэмс кумааһуу илээн суруйбутунан барара. Биирдэ ону көрөн тыһаада буолуо, бухалтаарбыт Феела Васильевна:

– Бу да ошонньор, ошонно дилы буолган түһэн, уол курдук үгөһөгөр кэлэн, аны хоһоон сурууан Ытыгыртка олорор, – дээнэ үлөһөн бэһайыгыт.

– Кээр бускэ Эн курдук күнү была суот тусурааһын хатайдым оонньоомуна дуо?! – хардаран, Иннокентий Илларионович редакцияга күлүү бөбөнү тарпыттайх. Итинник кини өрүү холуулаах хавгара.

Арай биирдэ Миша Игнатьевка хотторбутун түгүһэн Николай Егорович кэлсир буолара. Миша дьол курдук сыһы тыллаах-өстөөх, бартаахай үгүһит, эйэһэс таһаарыс этэ. И.И.Эрткөөс үлэһини кабинеттыгар хотан түслүт.

– Ээ, туохтут эмка тос тына түстэ, – Иннокентий Илларионович үгөһинэн, нийванны харсубут. – Бу уол баар, эбэрэммыт оло. Обуотар кууһурдунэр астарылтан асаһан, үс уол оһоллоно оһуоста...

– Ошонньор, ол оһуотар кууһурдунэр аһыгытара туох буоларый? – ныйпыт Миша Игнатьев.

– Туох буолуой? Сымныт! – хардарбыт биирдэра.

– Ошонньор, били биирда эн кердөһүүгунан Неплүтүтэн таһсан сымныт илээн киирбилпит ээ. “Мотоциклга сэхсэттаран аһыгытара”, дээн Мария Нилфорсенаттан (харганен аһыгытара) мөһүлүкө-мөһүлүкэри.

– Киирбилпит, аһааха туох баарый?!

– Ол киниэтэн эн уолсай туруоһар туох эмэ улэрийы баара биллибэтэ дуо, Иннокентий Илларионович?

– Посуол! Бар аһыс мэлтан! – дээбит Иннокентий Илларионович. Миша күлө-күлө төһүрдэһаны былдыһсыт...

Аһыгар Иннокентий Илларионович хаһаман иһэн туту эмэ кэрүдүһөһтөөрү харбутун уобарастаан этэн чаһылынараран кэбигэрэ. Онтон солору буолган баран, ол этинтэн аһыгытара хиглэрбитин аһан соһуйарбыт.

Сергей Хамаров, Ким, Илья Боякөнтэр дээн утуу-субуу үлэһэн өөһыт фотокорреспонденттардаах этибит. Олар командироекаттан оһууһаларга үгүһүк түһэрэн, хаартыска бөбөнү олорон кэһэллэрэ.

– Оо, дьэ эмэ шас түһүн курдук түрбөгү тутан аһаллыт ээ.

Энэр хөнгөрө туслахын, — дэгл Инокентий Илларионскийн
дүүтүүбүтэ буюга-буола, хяартыскалары ылан кеннин эрлээн кэрэрэ
дээ. — Ити баар, биэр эмэ хяартыска быйаарар суруктаах
дөө дуо?! Ким дэн аалтаах, хайа сэр оуто буоларын айбыт
дөө быйага билэн эддээ — дим-дим, хяартыскалары оуусулун
кымылыгар тэбира,

Хайаатык макетын оноро олорон аһаас мнэстэтин ол
кымыскалардан "буелуу" анныара. Типографиттан кэрректурара
кэрбит балаһагар хяартыскаларын аннынан кендөйдөр ангаһак
кэрлээрэ.

Бу суруктаа суоктар эбит дим! — дүүтүүруней сэлгата иһиллэрэ,
Инокентий Илларионович.

Дээ, үчүгэй да үгүгэр эбит дээр, адалык эрэ манна! —
кэрээр хайулар олорон соруйара. Сонно тута хяартыскалары кэрэн
кэрэн маанистара оуускэрэра. Айалта, оуолор соннуу онорон
кэртыскалары буалтаарына күнүүрө:

Сарданатых саас илар
Кумуут оула, хаар кылга,
Агдык аныт хайылар
Сүүрэр-көтөр ком калга
Элэр-көлөн ардакка,
Эмдэй-сэмдэй түлүккэ,
Омундаахтык этлүүккэ,
Орудуостуу кетүүккэ...

Энэр хөнгөр эмэ охсон хайылар. Биллелен кэрэн хайыалтытын
кэралтаа кэрдөккө ол хяартыска 1961 сылгыккы нүмэрэ нүмэрин
кэркэбүт эбит. Эннэ

Халдыкыйна, таырдарга
Хайрбыт бараһан яһына,
Хайыларынан оуурэрга
Салан үтүр элн үүнэ

Энэр арыны атыннык хөнгөр хайыт эбит Инокентий Илларионович.
Эннэ итинник оуус түргэн үлэһит эрэ. Биллэ аһаас ангаһан кэрбит
кэртыска хөнгөрүнэн "буелана" охсон тахара.

1963 сыл бастаа нүмэрин онорор планеркабытын өйдүүбүк.
Хайыт тахсаан надиккэ иннигар кэрлэтин буоһубута. Оуолор
кэрлэллэрэгар кэрүдүккэстээк түсана суруларыгар Инокентий
Илларионовичтан кэрдөккүбүт. Эр тымагара

Сага дьыл үнөр түүлүгэр,
Сырдык, сылыс үүтэһигэр
Билэр үрэхтүм Кайыма
Биллэр сөһөн-ылт Салана
Үгүс хөһөһө дьон-кэрдөккө,
Үөр-өһө өлөрбүтүгэр...

Чернышевский аяттарынан уулуссаларга таас дьаларга) үөрүүтүн үлүстө таарымчы биргэ үлөһүөр дьонун көргөттөрбөтүнүн биргэ илгирэн күндүлүрү. Үгүөрү астаах-үгүлүкк остуолу тардары. Сыггакк эл, хаһа, субьядаммыл хаан, тон балык, арыгы арааһа киниккэ буолара. Ырыа тойул, сонһуу-көр түүн үөлүгөр дьэри салданара.

Билгитини кытта сүүнэ ыгдыһыттарың Н.Е. уонна А.Е.Мординовтар, В.М.Николаевтар, Г.Г.Максимовтар, Г.П.Башариннар, М.М.Федоровтар, В.С.Соловьевтар (Болот Боотур), И.Е.Федосеевтар, сизгэ Валодл Аммосовтар уо да аһабыт буолара. Үлэһымсыйан оһорботторо. Оһус көктөөк, күтүүгэ-сонһууга улгумнук кытталлара. Күннүк Уурастыырап уоһа аһылынар эрө, "Чэбий ырыата" дьон араас көрдүүөстөөк ырыалары тардан кэбитэрэ. Оһонһолоһон бардыһына хаһыан да "Нок!" дьон бигэркэһэн бээкк оһорорбутун сөбүстүүрү. "Чулбук-Чулбук Уйбаан..." дьон көрдүүөстөөк ырыаны иһлүүһүрү остуолга оһорор дьону көрүмү күөлбөһөрүмү көрүтүлэһэн, төһө иһтэрбитин бэрэбэркэһиһир күрдүк һынара. Сөбүүрүбүтүн билһэр эрэ ырыатың хоһосһун өссө дуһугурдун, уутугар-хаарыгар кииран, ырыа төһөдөрө хаһыан да күнүүлэһэн карһаларың хардыһаһыңан төһү оһуоһтарыгар, кэһ-кэһ-бээһтээк араһыһтарыгар дьэри тирирдэн кэбитэрэ...

Оһ оһорон Иннокентий Илларионович тыһын быһыһтар туоһа эра туһоһуһорон, маһтан иһһэ кырдан, буһрайан барһым буһтүүрү дьабит күрдүк аһитын Георгий Прокосьевич мээкк аһарбатаһа.

– Ити туоһ дьир? – аһыһар оһорор көргөһө Кыдана Иваново дьэри иһһэх һынан ыһытан бигэркэһитэ буһлан беран. – Эһс, туоһ доһуор! Иннокентий Илларионович, кырдьың билгитин дьэ эрдэ. Бу саһга дьэһуэр (Чернышевский уулусһыһтар) хаһынай аанна ыһа-ыһа, мөһнөрүһү тарһыһа сырыттаһыһа, оһок уолгар туһан көһгөр туһуктаһыһың... – дьон сонһууһу күтүүһү өссө күдүүтүн бьэра оһорбута...

Иннокентий Илларионович "Маһһыһам көһүтүү", "Бу Маһһыһбар", "Маһһыһам дьон көһгүр" эһин дьэх күрдүк тыһларыһан көргөһө Марен Никиторовнаны оһус үрдүкүк тутар, сөһһүр эһэ бьон дьон-коруһар, аһаһтарыгар Иннокентий Илларионович оһус эһуһаһа, кэһһиһиһи араһаһыһыһы сыһһыһыһы. Иһан Федосеев (Досһоһу) күтүүтүрһэн кииһи туһунан эһниһи сөһартарбат буһлара.

Бьирдэ кииһи үлөһиһир хоһулар үөрлөһит үлөһү оһорорун билһэн, үөрэн-көтөн кииһиһилэр Иннокентий Илларионович "Бу кьһиһи эһи хьһтан билһиһиһи, доһуор?" – дьон муһһун таһһанан оһсон ыһта сыһһыттаһа. Оһтүм бьэһэ Василий Афанасьевич Николаев үлөһүтүл кьһи, эһһиһиһэ Евросыһа Илларионовна кьһиһа Валентинаны көргөн кьһан, кьһиһоһо күтүүт соллоһоһ кьһи оһорор эһит. Көһһиһиһиһиһиһа, Таһһтаһа таһһаран, хьһс дьэ кьһнорон күрөһтатан кьһирбит түгэһиһээк.

дизн заттыра, Төһө да суруйа, ыкшы олорор буоллар, убайк найааныырын тулуйара: "Ээ, баара, тохтоо убай, тизэйэн эуэй олоробун", — дии-дии кыһырыхтааһар олуккай бабайытын мүчүк тынан кэбиһэсчии. Ити иви сүдү дыһ — ошонньоттарбут — бийикэс халык хаада, суон дурда буалгаллара.

Иннокентий Илларионович саркига сылдыһытын Европаны атабынан кэспитин туһунан аабааччылары, писемдары кытта көрсүтүүлэргэ кэлэһэрэ, сарки алдыархайын, советскай сөһүөт модун сөһүөтүн туһунан холосонорун ааһара.

Сыһын чуолкай өйдөөбөтүн. Редакция сахалар элбэх хваннара тактубут Ильмен куоллаах Невгереда уобалаһын Старорусской оройуонугар кайыһар күрөктэйиктин кытактан тарыйыта. Оно кыайыт ороһолаада черсон-кубеге Иннокентий Илларионович илдьэн туттарбыта. Кичи оно сылдыһытын туһунан хаһыатыгар суруйбутэ, көрсүтүүлэргэ кэлэһэбитэ. Байата, саркиһит кичи биир доһдулаахтарын сыдык карикестаргар сүтүрүйөн, улукэ-нык дэлгүбөн кэлбитэ.

Олтон уонна Иннокентий Илларионович саяһын тухары тэрийэр, сөһүөт үлэһэ эриллбит буолан, сөһүөтүнчүлөрү, тойоттору кэлуттары диабеткэ дыһы, билэрэ-көрөрө сүрдээх этэ. Онон тарилтабит кыһалыатын, олтон маһыттан, бөһү төмтөрөртөн, дыһэ өрөмүөнүттэн саһалаан — кичи хайаан да ыһсарыһар, дыһайсар этэ.

Пост бизэ уон, аһа уон саһыан туолар үөрүүгээх күйлөйдөһүн "Балэм буолта" ятарбыта. Ол быраһаһынныктарга элбэх ааһааччылар, кичи талааныгар сүтүрүйээччилэр, аймак-билэ дыһоноро, ятастара-доһоттара сылдыһытара. Бизэ уонун туолубут быраһаһынныһытын үөрүүгээх күнэһэһэр, иви тапталлаах көргөнө кичи-педагог Мария Никифоровна сахалык суугунас сонко билэаччыһаны, билэрэһэ кыһып камүс итарһаны кэһэн, сөһүөтү күтүмүрдүү олорбута, эһи бу үчүтэйин, каратки! Мария Никифоровна Иннокентий Илларионовичтыын ити сыһээс сөһүөтүннөһөтара өтө кэһтара. Илларионович байата да аһара дыһэмсэх, амарах, кыһамыһылаах көргөн, аһа этэ. Каратки, оһолорун туһунан уоһуттан тутарбыкэ, мөнөһыйан туран аһтара...

Бийикэс, бииргэ үлэһир, миниттэн дуоһунаһынан да, сөһүөтүн да балыс дыһонно эһи өбөрдөһүк, хөрөктөһүлпээхтик сөһүөтүннөһара. Билэстэһуһана, ытардаһуһана өбөтөр сөһүөтүннөһуһана сөһүөтүннөһуһу эһи сөһүөтүннөһуһу куддук буолан баран, сөһүөтү соһус: "Нохто", "Учүтүм эһиһээх" өбөтөр "оһолорум бараһсөһөтөр" диабеттинэн барар.

Литературнай үлэһит Михаил Игнатьевич тоһоругаһын, художник Спиридон Федорович конетүн, Барыара Мажишеваны сүрэхтэһуһүн, Ирина Коряжинаны туттууга ыраһыан хайгыһара, сөһүөтүүрө, Барыһытын да сирбат сөһүөтүннөһуһара. Минтин эһэри кыһылаһан,

Николай Степанович миниги ити курдуу кутукунатан, Киров уулуссатыгар, типографияны утары турса кыракий маэ дыкээт илдьэ кэлгэ. Бэйгэ үлэлиир кыракий кэлгээт кэлгээт.

– Бейгэхэ Амма Аччыгыйа уонна поэт Иннокентий Илларионович Эртюков үлэлииллэр ээ, – дээн чаччы иван туттадыны кэлгээт олоордо – Редакторбытан, Иван Иннокентьевича Протополованы, биирэн буолуо. Оттон эң Бийгэ үөрэммит табаарыһын Иван Веровани эмтэ мэннэ баар.

Кырдьыга, улахан суруйааччылар үлэлииллэриттан улаханлык төлгө санаатым да, бигэр дыонум элбэх буоланнар, “Бэлэм буолга” үлэлиирим ардуу буолуо дээн быһазарыным.

Оп көнө редакторы И.Эртюков солбууһан олорор ээ. Николай Бейгэни хас да остуолга үлэлиир олоор адр үлэлиир уонна кыраыйтар кыта дороболоһо дороболоһо, эмтэ кыра баһайы түгэх хаска жаслыбыт. Кирибитит, хаалтыстаах, хара жаскүүмнөөк, өрө тирээммит жөһүү хара былактаах, манган төгүрүк сирэйүүк даһыран араар иһи кыт-кыра буочарынан халсан суруйун бытыгырата олоор.

– Доробол – дэтиим, кырайт.

– Доробо, дороб, – дэтиэ, мин дэки ханыһан дэ кырабаар.

Иннокентий Илларионович, бу бүтүүттэн сылдыар учуутат. Бейгэхэ улаһа кэлсөтөрү тынар, – Николай Степанович өрө сыһа-сыһа этар.

– Бүтүүттэн дэа? Оп учуутар иһи хэһыһа хайдах үлэлиир тынар?

– “Эдэр коммуниста” үлэһэ кырабыттар. Оһо мин өрүү суруйар эбит. Баһаастаадыбыт, оһон пионерскай үлэни үчүгэйдик бигэр иһи уонна... уонна суоллар ээ.

– Суоллар дэа? – Иннокентий Илларионович син бийр табатун өтөһөн, түгэх иһи көһөн турса дээн мин дэки кырабаар. Бийр көм, кэлсөтэ-кэлсөтэ, суруйан бытыгыраттар, миллионго тиийр аһыкты чыдытыктынар.

– Хэһэ, кадрэ мин дэһайбаттын. Оһору редактор уоллусаттан таһамактаах. Кини Бейгэ быһазарыа, – дэтиэ.

Били үлэһэн хослутун, көнөкү билбитим, “түгэх сыһа” дийр эһилит. Оһо мин бийгэ үөрэммит табаарыһым Иван Веровани, баттауун өрө аһыһынан кылаһа-кылаһа, оһо-мань кэлсөн үлэлииртэр уонна оһору-оһору: “Хайдыһый, ээ?” – дэмакхтиир. Амма Аччыгыйын кыта бийгэ үлэлиирим, көһөһтөөк бийр сыл курдук аһаһаһуун көһаар уонна эмтэ: “Хайдыһый, ээ”, – дээн ылар. Художник Спирidon Федоров уруһуйдуурун быһыгытар сһаһа сууһ иһитин тургутадыны арэн ыһыһаһынар.

Оп иһи ардыгар хэһэн ээ сиритан-хоруган Марина Дык жөһөһө тийһэн кэлгэ. Түгэх эрэ дэкиһи кэлгэ-кэлгэ, сирөһөн ыһыһынан сөттүмактаан ылар. Оттон мин “Бэлэм буолга” үлэһи кэлсөри тынарбын иһэн баран.

– Ча, тухвам, үтсөдэ хэглэхкинэ, мин отдөлбөр колхозын. –
диабитин хайдах эрэ олус үөрэ истикбитин билкинэ дээрн өйдүүбүн.

Оттон Иннокентий Илларионованы азы бастаан ити нуудук
билсийхөст, кырданыга, очно сөбүлэбэтэдим. “Улахамсык да
быһыылаах”. – дии санаабытым. Редякицэнтан тахсаары туран
Николай Дмитриевка:

– Ити Эртюковит наһаа улахамсык киһи быһыылаах. Саятар,
кэпсэтэр киһитин хайыһан көрбөт. – диабеттэр.

– Инныа дьомо. Олус үчүгэй киһи. Омос көрүүтэ кытаанах нуудук
араары, үтүө киһи. Биирга үлэлэстэхкино, ону билсэн, – диэтэ.

Кырдый, мин иннени кытта биир кабинета олорон бэрт үбүннүк
үлэстэбитим. Босе кабинеттытар литература отделыгар мин
сэбиэдистсайын Николай Егорович Мордилов-Амма Анчыгыяа
үлэлэирэ. Оччалорго кинилэр иккэн да наһаа кырдьыһаа суох
дьон этэ да, биһиги итыктыырбыт баадиһан “буонисотторбуг” диин
аяттыырбыт. Дьилинэн, Иннокентий Эртюков Амма Анчыгыяа
пөллө баһыс киһи этэ. Кинилэр бэрт өрдөөбүтэн билсэр буолан,
байа-байаларыгар олус итыктабыллаахтык сыйыһаннаһаллара. Амма
Анчыгыяа быһаачы “Киссэ” диин баһыраа, оттон биердэрэ “Убаай”,
диирэ.

Николай Егорович сааһын тухеры араамчыыстаах уонна атабы
тостубут буолан, аргыһай түөрэнгэлээн хаамара. Киһиэ үлэ ханнигтэн
иккэн тонолохторуттан ылыһан, автобус тохтобулугар аргыстаһан
бараллара. Каниетриттан көрдөхкө, иккэн үүт-үкү биердик хаамсан
түөрэнгэлэһэн баран эрэр буолаллара. Оттон Иннокентий
Илларионович автобуска байата собуотодун баадаһына, тохтобулга
автобус калан тураар буоллаһына, бааһаһаары сууран битигирэһэн
кэлэн автобус ааныгар хатана түһэрэ. Ол түһүмөн кэпсэтэ-кэпсэтэ,
күлсэрбит.

– Ээ, ол мин ханмербар сап түбөһөрү түөрэнгэлиир буоллаһа
дии. Байата итыгыраһа сүрдээх ээ, – диирэ Николай Егорович.

Биердэ Улуу Кыайыы бырааһынныыга буолаары тураар хэмэ
буолла. Сарсыарда Николай Егорович үлэтигар үөрэн-көтөн тимээн
кэлэ.

– Киссээ, Кыайыы бырааһынныыга Нуучча театрыгар буолар
үтү. Оччо бу, миакка иһырыы сыгыттытар. Босе президентинэ олорор
буолбуһун.

– Эрдэстэһиһин, убаай. – диэтэ онуоха Иннокентий Илларионович.

– Ээ, баһыба, добор! – Николай Егорович эрдэстэн үөрэн
чааһара түһэр. – Эһиэхэ даһаны иһырык баар иһи!

– Суох буоллаһа дии. Театрга он сыгдыыбатааһына, мин
сыгдыһай! Сэрни сылларыгар Нуучча уонна Саха театрдарын икки
ардыларын кэмсэйдэбит аһан киһи буоллаһын. Оттон мин эрдэстэх
бүтүн Европаны уһаты-туорэ хамман Прага, Вена куораттарга уот

иймттэнэвэйтэн тахтала эбоат. Киим барахсан түргэнник үлэрийяактынар буоллаҕа. – диир.

– Убаай, ол-бу буолан дыабылэммиэҕэ олоҕо, – диир-диир, Иннокентий Илларионович Байыттин кытта тэҥэ күлсөн барар.

Ити курдук күлсөн-салаан, ардыгар, бытырҕаны ахтыһан, ошонньотторбут собуруу-хоту сылдьан араас үлүү дьону кытары кэрсүтэлээбит түгүнүгэрэн кэксиминиэрин сэртим, кэрэхси истэрим.

Иннокентий Илларионович үлэҕэ хойутууру, ээл-сээт сыһыаннаһары себүлээбэт идэлээҕэ. Байыт сарсыарда үлө саҕалаһыа гыты ама иннэнэ кэлэн, хайы-үйө хаһыатын мөккөтөн оноро охсон, хаһыаҕа тахсыахтаах матырыяалларын типографияҕа ыытыт буолара. Үлөбүтүгэр арда тийбэн кэлгөхтөһүнэ: “Чымчакхтар тэбэ эрдэлэтэхтэҕэрэй, бу? Хамнас ылар күннэрэ буоллаҕа дуу?” – диир-диир күлэрэ.

Дьэҕэр, быһилиттэн үлэтигэр хойутуур үлэһит суоҕа эрэрин, байыт арда-сылла кэлэ охсон, мөккөтөн онороругар хайыһат сарых матырыяаллара суох буолан, итинник этэрэ. Хаһыаҕа тахсар араас фото-этэдтарга сору сап биридди-иккилик күлүлүүтээх килөөннөрү тараа охсон кэблэрэ. Киим үлэһитин кэмнээҕэ: “Балэм булут хаһыат нүмүгүгэрэн арааталлаан кэрдахкэ, байыт кэрэ халасинору булан ааһыахкэ оҕо!”

Оттон бүтэйд-алта сырыттахтыһына, ошонньотторбут иннэн дьэҕэ-үөрүннээннэрин кэркөн этэ. Сүүрбэлтэн тахса сыллааһыта аҕа. Биридэ биһиги, “Балэм буоллар”, куолубутунан, бүтүүлүүр суолунан куораттан күтэс куубахкы тэҕыстыбыт. Икки ошонньотторбут бааллар. Ол дыап куубах мөнөккээбит кэмэ этэ. Бултааһылыт иккис күлүгэр сарсыарда ааттаах эрдэ түрөмүт аһаан-сиэн бараммыт, куубахтарбытын үүрбүтүнэн бөрдүбүт.

Иннокентий Илларионович биһиги тэлүүрүгэ кээһэлэһэ түрдүбүт. Солору-солору онтон-мөнтөн сүүрэн мөккөтүөн тахсар куубахтары аа-дьуо тэлүүрүгэбыт. Арый ол түрөн кэрэ түөлүгүм, иннибар, иккэй быһыһыгар, куубах соруун устун туох ара өрө көлүөккөтсөн биһиги дьэҕэ ойон иһэр эбит. Мин туох буоллаҕай дьэҕэ кэрэ сатыы түрдэхтиһа, ыһылым Иннокентий Илларионовичка уун-утары тахсан хорус тэҕэ түстэ. Онуоҕо иһим оһуоһон, хаһыанан түрө сөҕүн кыһытэ түһэһэйаат, чыһыһыһын тардан кэбистэ. Чүбүкү эрайсрэх, иннэн дьэҕэ биридэ ойбөт, буһчүт иннигар тоботун оройунан барды. Оо, ошонньоттум барахсан, буһчүгэр үөрөн сирэй-хараа сирдээһыһын, сэгэтэ-сэгэтэ элбээбитин эрмэхсэн!

Дьэҕэҕэрбут үүрэн чүлөһөһүлэһэн сөҕүндө куубахтарбыт кээһэлэһэ өссө холуһа. Мин аһыһаан буһуһуннаһабыт, оттон ошонньоттум иһыһыһэн куубахтар куоралдыһан аһы түрөһүгэр. Ону кэрэ-кэрэ, мин:

– Иннокентий Илларионович, ол куубах барды! Оо, ити даһта! – дьэҕэ хаһыһыһаан ыһаһтыһыһын.

– Үдэ, дастаннар, добури! Байгалий бичиг маанилаларытын кэнне, эн да наһаалаана, барихатлар сырылтынар. Хата, эһил куобах төрдө-ууга буолуохтара, – дии-дии, күлөр-салар.

“Улахан булду” көрө-көрө, Николай Егорович Киссата баргэник ытытын хайдыр. Ол эрэри икис туртэс Иннокентий Илларионович ойөөдүнүн аһа ойо турбутун ыллаха хаалгытын истэн баран:

– Нукутэи Милгэрэп эбита буоллар, ити кыыллары иккэ-эриң да хаалларары хаалгыбы, – дьэти.

Ити курдук саха иккэ сакрын дьоннорун кытта биригэ үлэлээн, биригэ сынынанан даспыт үмүллүбүт үгүө сылларбын улахан дьолум дии саныыбын. Улаханник ытыктыыр, таптыыр ити иккэ сакрыннарбун, биригэ үлэлэсбит уонна хаһы үйө алохтон барбыт күндү добулторум Спиридон Федоровы, Михаил Игнатьевы, биллэп үлэстэн-хамсыы сыллар Николай Дмитриевы кытары биригэ бултуу-иһтыы, багыктыы сылдысбыт коммит барыта кара хартыына курдук өйбөр-сүрүмүр кытаанахтык инээн хаалгыт. Биллэп огу санаа-таһына, кыран эрээ саясы күн сарданатылар халаан ууга оһон-манан үрүк күүтанинан оргуйан бырдыгыныны сытарга дьэти, тапактары быһтарыынан Кэпэмэ урах садак муустара туртаныһа устан кыһыллара көстөн калаллар. Кулгааклар төрөөбүт Ийэ сирим саясы музыкага сиккөөр. Саяс куска алордоххона, көтөр-сүүрар саһата, кыһан иһөр садыраан ууга аһа сирдэринэн араастаан кыһылырыыра, урэхка, оруска мууу муууа оһуулан, тырыһнаһаһа гыһыныан тыһыһыллара. – бука барыта күлгээхлэр иһи тылынан сиккээн калсээбит карэ музыкага бустан иһиллэр. Сол курдук добулторбун кытта сылдыһыт кыһарбын санаатахтына, өһөтөр кара массуһонноро, убайдыы-бырааттыы сыһыаннара сүрэхлэр биллэпгэ дьери сылаанһыһан кыһар.

Кыһыанһык сэриниһит, билгэмэстэх гээт, журналист, үгүө кыһи Иннокентий Илларионович Эртюков туһунан аһтыыбар биригэ үлэлэсбит оһох таһаарыстарбын быһахтык санаан аастым. Биһиги редакциябыт коллектыа ол курдук дьэти айаллах, биһир дьэти карган курдук байа-байыбыт үөрүүбүтүн хомолтобутун танигэ үлэстэр, үлэлэригэ-хамсыырта биһир сыаллаһах дьон этибит. Оһон тим оһа туһунан аһтар-саныыра буоллаһа. барыбыт биһир сибээстэх күрүмүт.

Хаһыалпыт бастаы нүөмэра таһыһыта ий сыла туолар үөрүүтэх күнүтэр мин ордук биһиги калсээбитэр бүтүн суох күндү добулторбутун, убайдарбытын, саха чулуу дьонун – Н.Е.Маддиновы, И.И.Эртюкову, өрүү ыһыдан энээригэ, күлөн мөһөһиһэ сыллар Миша Игнатьевы, эмэ күлөн-үөрөн быһыһыһаһа, бэйэтин үлэтин тим хаһа иһэнэ бүтэһ-оһоро оһон, өһөһө эмэ кыһаһа, субалли сылдыар сардык дууһаһаһа Вера Мяншиеваны, хаһыан сиккээн сэгээдһиһэ, мас кыһа майгылаһа Спиридон Федоровы, редакция

Биийн сэмгэ гыгүрэйбт Эрхожотар хаартыраларбыт багшарын эрэн олус үрдүм, долгуйдум. Биирэн үөрэммит табаарыштык Иван Тимофеевич Барбасытэвы уонна күтүөлүн Василий Афанасьевич Никласовы кытта сайылыктар "Барытаа" таһа сырыттым. Аяра баран итэн убайым Иннокентий Иллариенкович төрөлүт абатын сайылытын онулар барт өр олорон сынньанан аастыбыт. Мянна Кеша улвастыта, сонноосбута-карупабыта. Тызарана кэбиллээн сагалтата өтөдүн урукку онуну куруолзон, суруктаах бэлкэ олуулба туруоромлара буоллар, улахан махтаптык дьылапа буолуо ээ. Оччодо мянна савас аяны оскуола сабыллыгытар, оуолор туристыыр кэмнэригэр Кеша халлаан-көрүн ааган, сонньосон-карулзон айлар мээстэлэрэ буолуон ол ээ.

Биийи, кырдыаастар, эдэр ымакка, сапта салайааччыларга бу кэмэстэбиллээх дьон олорон аяны мээстэлэрин «ереру-харайары тэриктэлэрмэ, кинилэр эдэр ымак билэр, ытыктыыр буоларын ситиһэллэрмэ» баҕабын тэрдэбин.

Дасилий Эрхоков,
Ада ооду Улуу сарыттан кылымныкы,
идеологическай үлэ өлөрөгө

БИИГИ АЙМАХ КИЭН ТУТТУУТА

1946 сыллаахха сайын от ыйын ортолун дьээн буолуу, оннохорго көпкө оууруотун биригээдэтин үлэбиттэрэ аһыйах олохситтары кытта оскуола оуоллорго үлэллэрбит. Биир күн түөртүүр ным киниттэн үлэлээн туратан-хорутан аһай адынибисээн кэлбиллит, арай, эдэр, не киирбэх сабаралаах кийи, дьоммун кытта кэйдик олорор эбит. "Хайа бу, Ньукупай кыргытара дуо, кэл ээ болтох, тэрийүм", дьээн уонна мийгин нымлбагар өлөрдүн кэбистэ. Эбэм: "Ээ, ити Ньукупай сыра кыһа, түөрт оло тулааһа хаалла, бэйэте өлбүтө биир сыла баһаһан ыйгар тугар".

Сүтөн салгыы уот хураан буолан, көпкө өтчүттэрэ биригээрдүн Алданга сайыны быһа оттуу барбыттарын, инам ол биригээдэ амырсан барсыбытын туһунан, онон биийи аһаһах элэбитигэр, адынидэрбитигэр хаалган оууруот биригээдэтигэр үлэсмиритин кэпсэтэ. Аһабыт бөөрө-суоһа 35 сөөһүгэр Нам оройуонун райисполкомун солбуйар председателинан үлэли олорон, эмискэ мки өттүнэн сабиргактатан ыкта эмийбэт ыалдьан өлбүтэ. Ийэбит 30 сөөһүнэр түөрт оуоллорго ордуба хаалбыта. Ити курдук аһаһаар былаастаах кэпсэти буолбута. Мин эбэм өлбүтүн дьэ аһыйаммын, эбэтэр биир сыл иһигэр аһаһан ахтыбытым, сууктаабытым бардыттан эбитэ дуу, уһа-хайа суок ылан барбытым. Олох кыһаһан

сарыттан ата-баа улахан баянырыгсах, баттыгын-ай наймилэ хаавар киби кэлбитэ. Бийиг Намга аябытын көмөн бараа, жинни көрсөн баряны Дьэкуускайга сии балай да буолбуттут. Ол быыһаада дядя Коля аатырар баян Маэрабыстар уоллара, төгү Еля улахан бэйдэр. Сылгаачылар кыыстары (Чурааны Бостонгото) агынар, бийиг дьоммутугар Сэмэннааха малды сыщыалгара-уруурданааллара. Кинилэр эмиз Сэмэн кэлэриг кэтэһаллар аёуи этэ. Оччолорго Сэмэннаах Алля унуур олороллоро. Ол дьэ бийигин да баар. Төгү Еля адалоро суох буолан, хас кэллэуим айы, мин ийэбитин мингин иитэ ылаары, хаайар аххын этэ. Өрүү кэмкэт, бичонньа каймыкка кэлэллэрэ. Салгыым Сэмэн Өттүүкөн кэргэнэ Паша: "Түрт аёо иинилүмүтэ ытаанах буолуо да, куоракка олорор, оёото суох дьон үчүтэйдик илтиэхтэрэ этэ", дьон ийэбэр талбай-өсөй буоллара. Онуоха ийэм букуллар быһыылаах этэ да, баарбэтэ. Кэлин мин улаатан, Ытык-Куол орто оскуолатыгар үөркөр сылларбар ийэм, бийигэ үкүлүмэ дьахтаалларыгар: "Кыыспын чуут биксөөрү тына-тына тохтообутум, таах кыыспын малитиэ эбиллин", дьон кэлэригин истэрини.

Ити турдук таайбытын Сэмэн Яковлевичи көрсөн, ыраак үтүт айанна түсүмкүлүт. Бийигин санаатааха, ар да ийэн-айтыбыт этэ, дьэбит кэллэр-кэлэн биксөбөт, үс төгүгэ атынан, түрт аёо, ийэм уонна аёобит. Бийиги адымайбынээн, "каһан дьэбитигэр тиийэбит", дьон аёобитин үйэ-хаайа тутэбыт. Хэстэ эмэ хонон, үрхөүтүн лэптэ куттаран, дьэ дойдубуттар, дьэбитигэр – Кыйыга тиийбиллэт. Эдэнийдэрбит дьэннэр, хас да сааһыран арар дьахтааллар уонна аёобит көрсүбүтэрэ. Бийиги Намга хыра эрдэхитинэ барбыт буолан, кинигэри бу дьон өйдөөбөт этим. Оччолорго Василий Кириллович Сабарайын колхоза предждаттыга, ийэм аймаа, ол төрүкөн, аёобит колхозон ыытан адалтарбыт. Василий Кириллович кэлин бөлөннө сааһыдан баран өбүтэ. Бийигини быраатым адалоро дьон олус айынар, харыһыйар этэ. Бэртээхэй маллар эмиз адалоро суоҕа. Василий Кириллович, Мэхээлэ дьон бийигэ төрөөбүт быраата Намга армыттан кэлэн Баран, учууталтын олорон, түркөн бөһөйүтүк малдыан өбүтэ. Учуоҕа Намга хаалбыта. Кэргэнэ Едосия Доросфеевна Винокурова, прозэ Чабылдан балта. Кинилэр үс аёолоохтор: Лина, Роза, Миша. Лина Дьэкуускайга СГУ-га омух тылын факультатыгар үлөлүөр, Роза Намга учууталтыыр. Едосия Доросфеевна эмиз учуутал этэ. Бийигин баар, Абэям Василий Кириллович быраатыгар Мэхээлэҕэ кэм-түм Тахтааттан кэлэн ыалдьыттаан ааһара, онно мин аёобар эмиз хонон-өрөөн, сөлөргөһөн барара.

1947 сыллаахха сайын Лөгөнтөй кэргэннэҕэр, дойдугутар көрсөнн илдьэ кэлэр үтү дьон сурах кэлбитэ. Дьэ бийиги аёо аймах кэтэһии бөһө, дьоммут да бөлөмөнөллөр. Онно Тахта үддүкөн бийр гүрүкөй

сайрагчир буолара, күтүк идэһэбитин олорон, эр дьоммут бултарын, куобахтарын айдаана, быраһынынныктары бары биригэ атаарыыбыт, сыйын ыһахпыт соһоно-соһоно хаһан да бүтүөт этэ. Ол биллгин барыта сайыырбыт кэнэ күөдү да буолар эбит. Киһилэри кытта үлэлээбит юммин олус үчүгэйдиэ саныыбын.

Үтүө дьон хаһан да өйгүттэн, санаарыттан сүһиэтэр. Өссө дьонум миигин көбүлээнэр, этэхтэн үөрэнэн, киһилэртэн арахсан, ол үөрөбүм сүһүлүн атын үлэҕэ барбытым. Эмиэ бэртээхэй тэрилтэҕэ түбэһэн, эмт үлөһиттэрин профсоюзун библиотекатыгар сабиодиссайданан, пенсияҕа тахсыахлар дьэри үлөлөөбүтүм. Салыамаачым, Евдокия Пантелеймоновна Иванова биллгин дьэһаны эмт үлөһиттэрин рескомун председателинан үлэлиэ олорор. Республиканскай балыһа кыһаабынай өрөһө Нина Кирилловна Черноградская, парком секретара Ольга Даниловна Тихонова, профсоюз басхоломмут председатели Светлана Михайловна Минина дьэи бэртээхэй салайааччыларым кытта бири саныанан үлэлээбиппит. Арайас быһыбардар, мунньахтар, фестиваллар барыта биһиги кулууппутугар буолаллар. Күнүлүн студэннар лекциялара, онно үөрэтэр преподавателлар лекцияларын быһыһтар библиотекаттан араһаттар этэ. Мин библиотекам эмт үлөһиттэригэр аналлааҕа. Саҥа дылы көрсүү, онтон да атын быраһынынныктары балыһалар коллективтэре учаратыһан биһиги кулууппутугар аҥараллар. Биһиги сылга икитэ иктерэн затырамын, иномеханиктын уонна бухгалтербын аһта миигин ыһыран, ирэ-хоро кэксэтэн, чөйдөтөн ыһталлар. Онон Евдокия Пантелеймоновнаҕа ис сүрэхпиттэн долгуйан туран махтаһабын. Үчүгэй тэрилтэҕэ үлэлээбит хаһан да умнуллубат эбит...

Иннокентий Илларионович аймактарыгар, табаарыстарыгар сыһыаныгар тохтуу түһүөхүн баһарабын. Эрдэ этэн аһарбытым курдук, эдьийиэ Федора Алексеевна Эртюкова-Колесова кэргэнэ Василий Прокопьевич Колесов (Томлоттон төрүттөөх) Өлүкүмүсү райком I секретарынан үлэлиэ олорон, Кыһаллаах-Арыы дьэи сиргэ катерынан командировкаҕа баран иһэн, ол иһигэр мунусдааҕа тэстэн өлбүтэ. Дьэкуускайтан Семенов Владимир Сергеевич дьэи аатырар хирург баран кыһан быһаһаабатаҕа. Адаларын сүтэрбит эдьийин Попонтай Өлүкүмүстэн кэһерэн Ытык-Күөлгэ аһалбыта. Эдьийим онно интернаха иитэччинэн үлөлөөбүтэ. Мин Ытык-Күөл орто аһуупатыгар үөрэнэр сыппарбар кинигэ олорон үөрөммүтүм. Улахан ыһытара Кларя Васильевна манна куоракка фтизиатр-врач, кыра ыһыс Ирина Васильевна Мэнэ-Ханапаска үчүүтэи Федора Алексеевна гүөрт сизинээх, бири хос сизинээх. Аһы бири балта Анна Львовна Романова кэргэнэ Афанасий Иосифович Романов (Тыа хаһаайыстыбатын минисэрин бастаахы солбуйааччы этэ) Үөһө-Бүлүүттөн командировкаттан кэлээт

шалдыбыта. Бас ийэн сөгөтүгөр мин Тааттага, улахан уолбун оуолонан, дайдулар тахсарбир эдьимийбинэн калан, үөрөн-көтөн, эбэршэлээн барбыттада. Күбүөрү биһиэхэ, Тааттага "Афенн ыарыйда", дикан телеграмма тийибита. Уйбаан Тааттаган калан Москвага эгээрсыбыта. Эннэ Иннокентий Илларионович барсыбыта. Операция кэнниттэн сотору өлбүтэ, угуобуун Иннокентий Илларионович кэннэ адалбыта. Дьэ ити курдук аймактарыгар, ыарахан күннэригэр өрүү хөмөлөө сатыыра. Мин ийэм манна Дьокуускайга өлбүтэ. Таайым Семан Яковлевич (счмолорго Совининга үлэлиир этэ) маарына булан, дайдуугар Тааттага төлөөрбүһүт.

Аны табарыстарын тутунан адыннааха... Уһунуук доһуоддоһуу дьонноро Гаврил Георгиевич Макаров, Михаил Михайлович Федоров, Николай Егорович Мординов, Владимир Михайлович Ножиксн, Георгий Прокопьевич Башарин, Захар Прокопьевич Саввин. Бырайыктынныктары бары ыалынан биһекэ эгээраллар этэ. Мин оһоо Уйбааннын хөлбөһүөм иһинттан иһиктэри дьоммор көрөр буоларым. Бирдэ, арайыа Михай быраатынныгыта быһыныаак этэ. Счмолорго, 60-с сыллардаахха Васелий Васильевич Никифоров (Кутым-үүр) туһунан каластыгыта Уйбааны сэмэллаллар: "Быһыны уоратарга, таһыйарга эдэ, ол архиятарга сылдьаргыт, иһини уоратарын тохтот. Көмө кэлтэе". Онуоха Уйбаан кутуан, куулууга мин ас астын сырыттаһыны өнөйөн туран: "Мин бөдүм", диэбитэ. Михаил Михайлович Уйбааны экирэтэн тахсыбыта, сотору төннөн киирбиттэ. Ол курдук былырты үөрөктөөхтэри ырыталлара, моһуһаллара да үгүс этэ.

Сайын сотору-сотору соһуруу курортка бераллара, оччосо уолеттар миоха, иһиктэр дьэлэригэр хааларым. Бирдэ тийээт Суоруунан кыһиларын ыһыһыттар этэ. Бигэллэте Федор Прохор, урукута Лермонтов аатынан уулуһалтан Суоруундаахан берен-ыһытым. Дмитрий Константинович баркэ пөһһүкөн ыһыталаһан берен-баһыһыканын биэрбитэ. Оуолору үнүгэйдиин көрдүн дикан, тийээт көһин ыһыттахтара дикан эннэ да парайбитим. Уолеттара счмолорго кыралар, 3-кэ, 4-кэ үөрэнкүлэрэ.

Ол дьыһа Экокуһаах счмэнэ Раиса Федосовна уонна Степан Гаврильевич Охлопков эһиктэ өһкүбүттэ. Арай бирдэ, Рая быһыны дьыһытын хөһөөн уһобитыга берэһыт. Степан утуйан хаалгыта. (Счмолорго Степан Гаврильевич сөһкө директоруһан үлэлкитэ). Таайым күлүп эһиктэри хайдан да каста, кыратык сынныанан, сыта түһэн баралыны. Арай ааны аһан кырыт. Көһи оһлар хөһүтэр иһиктэн турдаһына, Степан Рааны сөһүтэри "һуу" дьыһытынэн оһоро түһүт. өһүккэһа өһөк аһыт кыһа иһиктэн турарын көрөн өһүс дикан сөһүйбүтүн өрүү көһкөһөнөт. Таайым мүчүк пөһөн берэн: "Хайа доһуор, эн эһиктэн дуу?" — дьыһи. Ону миоха таайым хөһөөн да ыһытат этэ.

Улахан таайым Семен Яковлевиг эмиз эрэйдээх-муннаах
ыраахан олобу олорон, бу дойдуттан бараахтаабыта. Тааттаа
райком II секретарынан үлэни омурдобуна, норуот өстөөбү дии
хыйаннар, сордобуттара аххан. Онтон тахсаат, Аба дойдугу Улуу
сарыттыгар баран, сэрим бүтүөр диири сыгдыыбыта, контузиялаах
калбита. Сагаспытын Парасковья Ивановнаны Тааттаа
судуулааны омурдобуна, норуот өстөөбүн кэргэнэ диин үлэтигэн
устан набыспиттара. Кыра таайым Пөгөнтөй эмиз хаста да
бааһыран, контузиялаах сарыттан тиннүбүтэ. Мин санаабар,
өмүккү сааһырбытын кэнэ массына түннэри көпөтөбү буоллар,
ити курдук уһуннук сордонус суох этэ. Дорубуйатын уолсөй
туруга саччо куһаҕана суох курдук өйдүүбүн.

Бу одон-додон кэлээбит эдэркэн күтүөктэрим, абаам, чүгөс
аймактарым, таайдарым оһоо уһуннук омурбуттара буоллар, төһөлөөх
үлэһэн хамсаан бу дойдуттан бараахтара этэй?! Ол тынан баран,
иһээтэр оһоо омурботох олоктарун, үлэһээтэх үлэһэрин ыччаттара,
сиэннэрэ ситэрээхтэрэ, салгыахтара диин бигэ эрэллээхтэин!

Билгитин баар бары аймахтаабыр, балтыларбар, судууларбар,
бары сиэннэргэ, кырдыаҕастаргыт олорон аспыт олоктаруттан
холобур ылган, үтүө-мааны ыап, үлэһит дьон буоларпыттыгар бааһыран
турган, бу кырамын ахтыыбын түмүктүүбүн.

Стеланкада Федосеева,
үлэ, тыһыт өстөрүккө, пенсионерка

ТААЙЫМ ТУҢУНАН ИҢИРЭХ ТЫЛ

Саха биллээтээх поета, фронтсөйх Иннокентий Илпариионович
Эртыков уонна мин ийэм Эртюкова Ефросинья Илпариионовна
бмиргэ төрөөбүттэрэ. Мин ийэм эдэр сааһыгар эгардас хаалбыта,
өһөн өччотобү олох бары эрайин, кыһалыатын, тийиммит-
түгэммит буолууну барытын көрсүбүтэ. Үлэһит, үөрөхтөөх ийби
буоларбар, олохко таба суолу тутуһарбар таайым үтүөтэ бэрт
үтүс.

Ол туһунан саас-сааһынан кэлээтэххэ манньык таайыбын дьонум
кэлсээннэринэн, кини дьонугар истиг тыллаах суруктарынан,
хаартыскалыттан бэрт кыра эрдэхпиттэн истэрим, таайым мин икки
саастаахтар Аба дойдуну көмүскүүр Улуу сарытэ 1942 с. ыраах
Томо оройуонуттан байата баада өттүнэн тылланан, армияга бардыт.
Онон уруу-хаан дьонун, бмир дойдубайтарын көрсүбүккэ, сарытэ
баран хаалбыт. Сап буула-буола, буурах сыттаах суруктар сэрим
көһүтүттэн кала тураллара. Кырдыаҕас эбэм, эбэм үөрөхтөөх дьонно
ахтаран истэ-истэлэр, суругу барытын кичэллээхтик суулаан ууран

иһаллара. Кырдыаҕас эһэм эмээхсин оҕотун ахтан кэллэһинэ, ботугуруу-ботугуруу, сурултарын сыллаан ыларын өйдүүбүн уонна көшлөтүн түтэһэр төттөрү ууран иһэрэ.

Таайбын мин Е саяастаахтыттан өйдүүбүн, оҕо аан манный көрбүтүм. Ондай таайым туһунан саяс сөһүнүн кэлсииргэ халлаһубун.

* * *

1946 сыллаахха от ыйын сагата быһымылааһын (оҕо эрэ партия иннинэ) Биһиги сайылган спорор кыра Кыымдыһабытыгар үөрүүтөөх сурах кэлбитэ "Лазентэй Өртүүкэл Дьоруусайга кэлбит, бу күннэргэ дойдутугар тахсар үһү", – диин кээксимти сайылык иһин тилиһэр кэллүтэ. Биһиги сайылыктыгар 3 дьах бэһэрэ, онно хастыы эмэ мөл дьукаахтаһан спороллоро. Уонна хонон баян биһир үтүө күн, түөртүүр мөм сөһүнэ, халдыһаһыны таһыары түһөн, байыһаннаа гимнастэркалаах, түөһүгэр мэтээл, орден булдуоох иһи иһэрин, биһиги оҕо-уруу урут көрө ахсан, дьаһы катан түһэл, омуунуру-омуунура кэлсээн ыһылыннардыбыт. Таайбын, сагга көрсөн, кырдыһаһастарбыт, эдьинийдэрбит, ийэлэрбит бары саба түһөн сыллаһымы, уурайымы бөһө буолла. Биһиги оҕолор ирээктэн көрөн үөрүү-каһуу баһа буоллубут. Онтон дьа оҕолору калта кэлсэтэн, барыбытын сыллалалаан, китеһөлөнөн ылла. Сорохлутун төрүт дьа көрө илик этэ. Ол иһаһа тыһы тыһаһыс өлөрөн, саһамаат, алаадым өнөрөн, сайылык ыһага бары түмсөн аһаан, сэрин туһунан кэлсэттэн, туһун хойукка дыгы олорон, үөрөн-көтөн тэрбэһыһтэрэ. Таайым аһыһах хонукка санныһанан баран, куоракка төттөрү үлэхим барбыта. Ити таайбын кытары манныгы билсиппим этэ.

1947 сыл сайыныгар, бэс ыйа быһымылааһа. Таайбыт Мария Никифоровна Михайлова диин учуутал кыһы харган сүгүннөрөн, эмэ сайылыкка Кыра Кыымдыһаһа төһөөрбыта. Оччолорго, билинги курдук улахан, иһит ыһырымылаах уруу суоһа. Эмиэ сайылык нэллэрэ түмсөн аһаабыллыт. Саяастыт сүрдээх сайаһас, маякы баһайы. Оҕолорго калһаа үчүгэйдик сыһыан-налара. Таайбынаан нэлһээ эйэлээхтөрө. Ол сайын сайы-лаабыттара. Саһаһым этэрэ: "Бу кыһыс өйдөөх баһайы. Үөрөһү ыһыһы, үөрөттэрөөхлүт, Каша", – диирин өйдүүбүн. Онно калһаа өһүннөр, үөрө истэр эһим, үөрөннэхлиһэ, хайһаан да үчүгэйдик үөрөнэргэ ыһаһаллыым дии саһырым. Ол нөнүө сыһыгар ооһуолаһа эһирбитим. Оччолорго хас сайын айы таяйым өөх Тааттаһа биһиһээ төһсөн сайылымыллара уонна күһүн биһирдэ миһаһлара. Ол төһсөн таяйым эһөөр оттоһоро, сир аһымыллара, үрүн аһы аһымыллара, дуоһуйа санныһанан куораттарыгар төһөннөһөрө.

1955 сыл сайын эмиэ уоптускааҕа тахсыбыттар. Мин оччобу Черкеех сэттэ кылаастаах оскуолатын үчүгэйдик үөрөнөн бүтэрбитим. Оччолорго орто оскуола Ытык-Күөлгэ эрэ баара. Таайым, санаатыннан субулалан баран, ийэбэр мээ-таас курдук эппиттэрэ: "Биһиги тыҕы күүрэххэ 2 №-дээх оскуолага иһэҕэ киирбит. Ханна да интернакка олорорго сан-биэр. 2 №-дээх оскуола интернаттаах. Өрөбүп аайы бэйэбитигэр кэлэ туруу. Нуу-ча тылыгар үөрөнөөр ордук буолуоҕа" Онон иккэм субулалан, күүрэххэ үөрэнэ барар буоллум.

Күлүн атырдыах кайыгар бары күүрэххэ бардыбыт. Ол күүрэхти бастааы көрүүм. Тыа оҕолто көрүүтүгөр массыаната элбээ, тыһиһууһа дьыта-уота улаханна барыта олус соһун этэ. Онтон аҕыйах хонон баран, санаатым биһиги 2 №-дээх оскуолага, Ярославская аатынан уулуссаҕа икки маңдыкэмэнээх таас дьиэҕэ бардыбыт. Ол кэмгэ таайым дах Студенческой уулуссаҕа (билингитэ Ойуунускай аатынан уулусса) олороллоро. Онон хайа уулуссанын барыктаахынан барытын көрдөрбүтэ уонна докумуоннарбын илдьэн директорга туттаран, оскуолага ылыллан, үөрөн-көтөн кэлбиппит. Оччолорго оскуола директора Роман Михайлович Покженин этэ. Күлүн сэттинньи ый саҕана Петр Алексеев аатынан уулуссаҕа икки иккиги маңдыкэмэнээх саҕа интернат дьыа үлэҕэ киирбитэ. Туспа остолобуойдаах этэ. Онон республика араас оройуоннарыттан кэлэн үөрөнөр оҕолор олороллоро. Мин оскуолага ылыллан, интернакка баран олорон үөрөммүтүм. Үс сыл ситиһиллээхтик үөрэнэн, 1958 сыллаахха онус кылааһы бүтэрбитим.

Аны ханна үөрэххэ барар соруу турбута. Таайым үөрэбин докумуоннарын, таабылбын, аттесталпын хонон баран, эппитэ: "Кыра кылаастан саҕа тылыгар, литературатыгар үчүгэйдик үөрэммикин. Онон докумуонунун университет саха салаатыгар баран туттаран кэбис!" Таагтаттан балтым Клара Колесова онус кылааһы үчүгэйдик бүтэрэн, медфака туттарса ийиэр буолла. Оскуолабын бүтэрээт, аҕыйах хонукка дьоммун кытары сынньана дойдубар табыстым. Онтон от ыйын санатыгар Кларапын, мин ийэтэ эдьийи Федора Алексеевнанын үөрэххэ туттарса, күүрэххэ таайым дах дьыаларыгар киирдибит. Эдьийи Федора биһигиэхэ ас жэбэччи, Клара биһиги библиотекаттан арахталпыт. Күлү быһа хайа библиотеккаҕа мээстэ баарынан ааҕабыт. Биэр быраалпыт таайым Семен Яковлевич Эртыков уола, Володя Эртыков, дьонно эмиэ биһигиэхэ тыаҕа тахсаннар. Олүөхүмөөр механик үөрөдөр туттарса, биһигини кытары олорбута. Онон кырдыһас эдьийим Федора Алексеевна 3 абитуриентканын, тэлгэ "ыалдьан" ол сайын күүрэххэ сайылаабыта. Түмүгэр, үлүүн студент буолдуммыт, күлүн

Түүн харана. Суулбут хотору-хотору уг-уфун дарибинэлэри ортолорунан ааһар, подсолнух, вурдук шылган баран хомулстубатах хонууларын быһыта түптүэлээр. Аян – ондааһынаах. Сабь-сана сэниэл иһинэн чарвас талогрейкалсаахпыт, ириэнэх хавр суллуун сымалга түһэ-түһэ ууллубута, сэниэлбит ил-ыарахан тына илийэр. Хас биирдэм саллаат балайда сүтэһөрдөхс төлөрү дускалжж аятомаг, салтаас дикка, кэска, противогаз.

Айаннаабыгытыт сэттис суукатыгар Верхней-Гниловка дикан дарибинэһэ гинийэбит. фронт адьас чугас. Пушкалар ытар буорахтарын уота килбөннирө, беден кагыбрдэжж гүлөмөттөр "до-до-до" толсуйкалгара, неместөр ракеталара күөрэйэ-күөрэйэ, таннары сурулаан түһөн аһара кестөр. Дарибинэһэ халпаан сырдынта каламмит, шалларга тардаһан хонобут. Бигиги разведчиктар, саяакстөр, талографтар түөрт кэкалэһэ олорор дыкэлэртэ тохтообутут. Бигиги хоммут дыкөбит хаһааһынаара – сөөнһөрдөөх эмээхсин, икки уолпаахтара армияһа барбыттар, элбүттэрө, тыннаахтара биллибит. Үгүс хонукка ааныа утуябатах дык, күтүннү кылгас күнү хайдах үүмүтүн, бүттүтүн билбөккэ, кыһо буобутун эрэ көрөн хаалгыбыт.

Кыһа барык-сарык буолуута полк эмээ айанга турда. Эмээ уфун дарибинэлэр, хонуулар. Канныи түүннэртэ айан суолугар багдат үгүс сэрин чэастара айаннааһа буоллубут. Полкалар, куйахтаах, канныөрү татаһас татаһа массынналар, бэйэтэ хаамар артиллерия. Суул тил-тилинэс, тал-талынас, долгуйа хамсылар, күтүннү-ныригиин көлөр. "Сибирь", "Урал", "Ильичан" дикан тылларын арпачи истэһин. Аттылыһан аһаан иһэр кыһини кытта кэлсэһэһин. Кыи шылтар:

– Казахкын дуо? Киргизкын дуу?

– Суох, сахабын, – дикбин.

– Ээ, биир дойдулааһым, Сибирь кыһыта эбиһаан. – дикө танканы дуу, куйахтаах массыннааны дуу сапайан эбөткө хааман пегиргэтэн иһөр модьу-таһа көрүннөһөх кыһи.

Сындаалһааннаах уфун айан бүтэн, биир сарсыарда сройуон кыһа улахан дарибинэһэ – Верхней Мамонга калабит. Халпаан сага сулуктуһа сылдаан эрэр. Түтэ өттө тумустван киира-кыра, чукуруйан тулар үрдүк тумуллардаах улахан дарибинэ – Верхней Мамон ортолугар танара дыкэтин талыгар аһаары мустабыт. Танара дыкэтин тула танкалар тохтообуттар, муус манан танкалар хаан-күүр олбуордарга, сарайдарга сытыбыттар.

Бигиги дикэзиоммут походнай куукунаатын танара дыкэтин чугаһыгар баар улахан олбуор хабыллар хаба ортолугар туруорбуттар. Эрдэ кэлбиттэр хайы-үйэһэ аһаабыттар. Хаһы да буолан котололутун ылан куукунааһа чүлөһөн эрдэлэһиһэ: "Воздух!", "Воздух!" дикан хаһы иһалинна. Ол икки ардыгар үрдүбүтүгэр сып-

сырдыг күндэре нйянарыг кытта, ийи куйахата куурод тыага уһуурда, нйялаата, туле өттүбүтүгэр чугас, ыраах дэлби тэбэр тыастар нйиргийдигэр, Ити берыта этиэх түгэнэ. Мин олбуор ортотугар сытар эбилгин. Добоотарум эмиз мин таслар сорох сыппыл, сорох турар, сорох сүүрэ сылдыар эбит.

"Стройси!" дикн команда берилиннэ. Аһаан буттохлит ити!

Дивизион адыах мүнүүта ийигэр стройдаан, дэриэбинэ тас өттүгэр табыста. Бомбөлөөһын буола турар. Өстөөх, былыт нөҕүө өттүтэн түһэрэр буолан, бомбөлөөһүн ханна түбөһэр бырбэаттынар. Дивизлар умайаппар, сарин чэастара дэриэбинаттан тахсаппар. Тыас-уус, куутун хааһын!

Фронт кирбиитигэр тахсарга патк бирикээс ыгыт. Наадалаах таһабыстын сүгэн фронт кирбиитигэр кирэбит. Инники кирбиитэ дери 20-гэн тахса километр. Ордук үлүс талаһас бирикээс редистарга, разведчиктарга түбастэ. Батальоннай рация приемнигын, рация үлэлиир батареенлаах, аккумулятордаах коробкатын (питаниетын), ийи сэллээс аккумуляторэ сүгөөккэ наада. Ити кырата 32 кг таһаһас. Хаппаан паппа сырдынта сандра бос чагдаһа тийдүбүт. Били дэриэбинэни бомбөлөөһүт самолеттар адыас бийиги үрдүбүтүнэн, былыт үрдүгөн нйирилээн астылар, харанга буолуор дикэрэ бу чагдаһа олордубут. Автоматы хаарга эндрэдин ууран баран нухтаары тыаһын да, томон уһукта тураһын. Чагда атыһытынан, апланы кыла үлэхэн суол аһар, ол суолу өстөөх уһун күлү маҕды пушкаларынэн, минометтарынэн тийигин быспаха ытыллыла олорор. Икки, үс мүнүүта буолбат – суол сирэйэ итэнэ, манна хаарарыс, күдэрис, бурһас тынар. Ити миналар, снарядтар калан түтүһлэр. Күнү быһа үрдүбүтүгэр чаархаан курдук быһыылгаах, өстөөх разведкаһылар самолета армий да эргий буолла. Суолу кэтир, бийигини көрдүүр быһыылаах.

Уот өттөр, буруу таһаарар сатаммат, өстөөх адыас чугас кэти сытар, харанга буолуута инники кирбиитэ тахсабыт. Дирин аһа, ол уһуоргу өттө Дон өрүһү өһайө турар үрдүк арһас. Хаар хаһын, ийи соготун ортотун аһар, хатан дымбар түстэ. Харанга эрдэһинэ хаары күрдээн, окуола хастан сыта охсорго бирикээс барилиннэ.

Түүһү быһа окуола хастан табыстыбыт. Буор халыппык тэһмүт. Сиктээх буор быар курдук ыге төһмүтэ сыппах хойгуоһа, малтах боссуута чокуур да сада бытарыйбат. Бу уһун арһас бүтүннүүтүгэр субурууну окуола хастааччылар үлэлиимпэр. Бийиги Алеша Шестаковтуун уларыһа хаһабыт. Алеша – эмиз редист. Кини миллионнаһар албури билбит көрбүт ийи, 1941 сыллааһа Карельскай фронтта сылдыһыт.

Эмизко тусх эрэ уһуура, нйылымы түстэ, тула өттүбүтүгэр кутта уот холорук ытылына. Ити өстөөх бөдөһ калибрдаах минометунан күргүөмнээн ытта. Хата, дыһа миналар саахымат хаарын курдук.

сорохтара бийнэхэ тийнбэжэ, сорохтара бийгини дһара түһүтэжэтигээр бийгил бийнһэлэсэн хаалгыбыт. Бийдүя нгээт өстөөх колэйбит дуу. "байгэрун кердүм" диэбиттэй дуу ах баран уурайн хаалга.

Тобуулутун эдн иһээр гына хэстлһлһыт хэнтэ халлаан сырдаан барда. Онно хордохо Дон өрус адһыс субу иннибитһегэр туртайан сыхар. Өрус тонмут, муулугар мэдэн ыраһа түслүгэ үл-үрүн тэһеһы сиинһилгэс-сөө-ыльгэс гына хэһытэ тарһыкэ мээрһалһыһо. Дон уга өгтө ырааха диари сырһынһыа үрлээн хөһөрөн көстөр. Бэттох, өрус инһөс үддүгэр, хара соһус дэрһөбһид – Дераһаха. Ол инһөсн өгтө үддээн, ыраах туһа турар. Ити көстөр күөх уһаарга өстөөх өсөрөө. Дон өрус уга өтгүнэсөөн үрдүх сиртэн өстөөх сэрһиллэре бийгини куоттарбөжө көтөһөн, көрө сыттактара.

Сирдһыкэ охуоһатан тэхлэр, түрөө буаһын сатаһмат. Турдарһын эрэ өстөөх буулдыата тута дьоло суурүө. Иккисэн хэстһыт охуоһабытыгэр хөһөнһөһөн сытабыт, хараһа буолуор дээр турбалһыт. Тонмутун-анчыктааһытын иһэн хэһынһыа, сытарга тийһөһөн – фронт тийэр соһуона.

Өстөөх Сталинградн бомбалаһыр самолёттара, ВД-7Д-80 самолет хотору-ситоду һийрилээн даһаллар. Бомбалаар гүһэр тһэстара сире түгэһүнэн күтүгүрүүллэр. Халһыт халтаһыны өхсөр күддүк тһэстэр ыраах "талһы" тһэһэллэр, онһөһө бийгил үрдүбүтүнсөн сһарадтар сүрүлээн даһаһлар, котохлтигэр туһан эстэр тһэстара гүтүгүрүүр. ити өстөөх ыраах турар ыраахан пушкаһара ыталлар.

Хараһа буолһаһына 10-тан тэхсэ бһэрэстэлээх сиртэн сууһаһа бийдэ аһыһык хэлэр. Аһыһыһыһыһын мөс буочуһаһа күтэн сөһөжөжөһө, сороһор эһынэн аралаллар. Ыраахтан хэлэр буолан хааһыбыт бытарһыа сһөһдөр, хөһөнһыт иһэн сүтээн арыһа бытарһытар гына хэһимсалһи тонор. Уот олтон аһыһыны ирһөрһөһөр (һыһыһыгэр туһунан этэр да сатаһмат) кыах суох.

Аһыһык хонутунан охуоһабыһын бүтэрэн, үрдүн сөһөн, анһыгэр бөс пабаатын талгэһэн "дыһаһы мөһтэһэһыбит". Охуоһа гүтэһэр радһөһытын туруордубут, антөһөһөһытын тарһыбыт, балай эмэ ыраах бөһөр трөһөнһыны хэһынһыбыт.

Адһыс бийгил тасһыһыгэр хэһнык эрэ улахан чһэс кэһилэр гүүнэ өһөһсүһдэ. Улахан чһэс гүүнэ дүк тоһо сөһөһөһыт? Бу гүүнэһа сөһөх күн хэстһы эмэ генерал хэлэр. Итинтэн сыһыктааһаһа, бу уһаһыһа – улахан болуоһито ууруһлэр уһаһыһа.

"Ыһаһыһыгэр" генераллар коллэллэрэ хэһини күтэһэһа һаһаа чһэстэһыһдэ. Араһа хөһөн иһирин буолара чүгэһаһа дөһөһит.

Адһынһын 15 күнэ үнэ оһуһа. Уһаһаһаһа бийгилһини (паһаркһыны) өһөһөһөһөт. Бийгил иһис раһсөһыт пушкаһар бһэр сирдэһитгэр (сөһөһөһөһа) 10-тан тэхсэ бһэрэстэлээх сиргэ бһэр. Оһу кытта чһэс буоһа-буоһа бийгэһыт.

– “Скала”! “Скала”! Мин “Очурагуй” – истэбин!
– “Очуос”! “Очуос”! Мин “Скалабын” – истэбин! – дээн иккэс
раши эппиэттир.

– “Очуос”! “Очуос”! Мин “Скалабын” – улахан сарудах бээр –
истэбин! Уонна бу кэпэ баарыт манна кэпэн, сэнэ күөн күтүүстэ
шалыт дээн баарытын бээр.

– “Скала”! “Скала”! Эи элбээн өйдөөтүм – истэбин! – диибин.
Ити кэпэ ытыс таһынар карытада дэммүт быһыытынан 10
бирэстэлээх эирэ баар алланы булан, дэммөр тийэн сэнэ
када күтүүс нэһэххэ каада (када күтүүтэ – баарыт дэммүт баарыт
быһаарар таблица).

Хайыс-харага, Иним өтө-маһа суох тунал-мадан күөн күнээр,
Хавыи кэпэн сирэйим хоту баары иһэбин, Сотору-сотору иһэн
өхтөбүн эбэтэр дээн хайыстаан тохтолоттор. Бээс-япта мунуута
буола-буоһа туой пушкалар сүннү-үлөрүтэр кытта туһэбин. Очуос:
“Бээрэ эи туу көрө иһэбин!” эбэтэр “Доһоор, сэрэн эр, пушка
сүннү-үн өбүлүнэрэбэбин...” – дээн дарбаатыннаах сэнэлэри
истэн, тохтуу-тохтуу баарыбын.

Муну-муну иһэннэртэри дээнэ эһиллэбин, өлгүнү дэс тийдүм.
Күһэбэбин күрүк быһыытынан нэһилбөөр яптада маһа кырааскалаах
үгүн пушкалар эрэ хантаһан тураллар. Алланы өгөс тыһарбын
кытта часовой, мин биир дэйдүгүяйүм, Нурба уола Петр Лазаревич
Тимофеев:

– Ким иһэбин, тохтоо! – дээн хайытыта.

– Мин, байа кытытабын! – диибин. Петр мин иһэбин билэн үөрө
түстэ. Сахалыы баһай эма өр кэпэстэ түтөн баары, батары
командирын дэмтөөсүтүтэр кырабын. Када күтүүтүн ылабын, бэрэ
түрүккэ тэннэ дээрбэр соруулаһылар.

Таннарбэр муммакка кэптим. Аллара үөрө-көтө көрүстэ Ара
туу билбигин-көрбүтүн табаарылар төү-хоро кэпсэтим. Аллара
сотору улахан кимэн киири баарынан сэрэйдүбит.

Алсынны 16 күнүтэри түүн түбүктээх түүн буолла. Кэпэ
өдөттөн түүн үлүтэр дээрэ сатын сэрми чаастара кэл дэ кэл
буолдулар. Бийти тула өттүбүтүтэр лехтикоцтар кэлэн сыттылар.
Батары командиры бийти яваллутугар каһаа эппиэттээх, олус
улахан сарудаһы сүктэрдэ. Кимэн киири сөбөлөннөр эрө
разведчиктар, дивизион снарядтара хайдах түстүттэрин катан,
баллетти көрүктээхтэр. Ол түмүтүн радиотар боксыйа суох сөбөһөтө
биллэри өлөрүктээхтэр.

Алсынны дэбэрээх 17 сэркөөрдөтө үүннэ. Халлаан сэнэ
сырдаан ардаһына уга, ханас өттүбүтүтэр аллалартан “Катюшкытар”
уһуурдулар. Ол кэннигэн уна, ханас, ыраах, күтэс пушкалар
лэстүйдүнэр, хайырыта бардылар, толүтө тэптүтэр. Бу Советскай
Армия Дон өрүс ортоһунаһа үчээстэме иһэн кииригэ садаланна!

Били көдөрөн-унааран көстөр унуоргу кытып сорожо өлкө хара, сорожо уот кытып дьарбаларунан бирмөлөнө түстө, өлтөн хара булумеуунан үглэнгичи олоодо. Утары көстөр дьарбине буудулган орототугар тинирде. Ички чакса чугагыр камка итинник буолла. Артиллерия арый адырына түһөрүн кытып сир, халлаан нырдымир, итирмир үгүс самолёттара көтөн дастылар. Унуоргу бирэрдэ таксаат, кулаа улунан таннары сөгкөйдилэр. Ити бийиги анициябыт өстөк бөдөрөгүмүт зонатын бомбалыыр.

Ор камка күүлүт күммүт – өһөгөйдөөх өстүүү арыйдунак аныыга кубултуар хула бүгүн үүммүт эбит.

Түргэнник хомуна охсон, харандаастары (пехота – кодка баллотанар аята) кыты берсе охсон! – “Скала” командир бирмөкчүн бирэр. Радиябытын тизгегинэн хомуна охсон, разведчиктары кыты пехота кэнниттен инниле дики сүүрөбит. Дөн кытытыгар сөгкө тийэн эрдэхпегинэ өстөөх мишалара арый кэннибитигер бытарыннаһа түстүгөр. Ким хөгтөйөр халтайда, бөкүөй булбугах төттөрү таады сүүрө сыртыта. Уу кытытыгар сөгкө хомунаах сытыннах, чарпа таастаах өрүс кытытыгар умса түтөн сыттыбыт. Өстөөх минометчиктара ыппыттарына батареяда биллэрдибит, разведчиктар өстөөх хантан ыппытын квадратын ориентирин этилэр, ону батареяда код быһымытынэн дьыкпавтаатыбыт. Сотору собуу пушкелар бүтэй тыастара биллиргээтилэр, үрдүбүтүнэн снарядтар күлүүрүн дастылар, өстөөх минометтара им-ним бардылар.

Бөдөрөгүнэ диэри туртама томон сылпыт Дөн бүгүн мууһа күөрөлөннө, онон-мөкөн уута дьалыка сытар. Хантан адала охсубуттара буолла, пехота понтоннары кэккэлэтэ уура-уура, онон далаһаланан унуоргу кытыга тадыста. Кичи хаража ыгарынан үгүс далаһагар кэккөлөһө уурулуубуттар, Далаһа үстүн бийиги амма унуор тахэбниг. Ыларакан таһаһаһы суган баран, иһи түһүн талынан үрдүк понтоннары чиркээтөн өрүтү туоратыбыт.

Бийиги өрүтү туоралымытыгар пехота бийигитэн 30-40 метдээх сиргэ бээр тууору үрдүк сыыр анигар тийэн эрар. Сынөн дөбөйөр кылыгыбыт эбит. Үрдүк тууору сыыры уу кулаа илэрмичи танорбуттар унна сыыр үрдүкөн хытылаах бөрөбулуоханан иккө, үс хос гына күрүөлүү таргыттар, сыыр үрдүн бүтүннүүтүн мишалкабыттар. Өстөөх таһа да бөдөрөгүттар, минерлар мишалары ирээткөн, пехота үгүс сиринэн сыыры өрө дабайан тахсар.

Сыыр үрдүн снаряд, бомба, мина дьөлүтө түстүт. Пехота иннин диэки тоуо түһэн бара турда. Өрүтү туоруур мурста оноһулла охсубут, ол мурстанан танклар, куйактаах массыналар, бийэтэ хаамар артиллерия, пушкелар туоринылар.

Дерезка бүтүннүүтө кариота үлтүрүйбүт. Дьыккэр оһокторо хороһон тураллар, сорох дьыккэр истиккэлэрэ өрө хаалдыттар, сорох сирдэргэ сарайдар элээмэлэрэ орлуттар. Дьарбине

уугуссатыгар фашистэний сэастикэлэньх дапластыт өкөөкү хотор гербэгээх кумааыи бэйлэ күвэрэл курдук ыһыллар. Итинээ, мөмн өстөөх өлбүт сэлгээттэрин, офицердарын өлүктөрү сытаппар. Дариобинягтан тахсар суол тоодугар ыарыдалаах эл, массыына үрүт үрдүгэр охтубуттар. Суулт икки өттө, булуугунан тэртэрбэл курдук, хара буордунан тибхилибит. Ити артиллерия үгүтэ, бийиги билэр бэйис ориентирбыт таһа.

Дьулуурдаахтык иккэн иккэн иһэр бийиги саркилэрбит инники дьэки бэрэн иһэллэр. Дон күс дьаарык-дьаарык сырыыныи үрдүүр угуоргу өттө хас арбаһы мүчүү густарыт ээиь дариобиналаах, хуордаах буолан иһэр эбит. Бийиги өлөбүт, өстөөх олоссо-өгнөсө чүпүрүйэн иһэр. Сүүрбэ күн, түүн устата өстөөхү үүрэн иһэбит.

Бийиги заводлут лехотаны кытта иһэр. Рота кэмир пуунгарын тэһэнэр кэксэлэи тохтуубут. Өстөөх утарылаастар эдэ лехота тохтуур, очкобо артиллерия, танк, авиация өстөөх бөдөрөгөтүнүүтүн күнүрүтэ түлэн биэрэр, очкобо лехота эми инники киммитинэн барар. Бу күнүргэ, ордук тохтоло суох иккэн киири кэмигар, радиостар улулууну султалаах буоллубут. Сибээс туох баар үлэтэ бүтүннүүтэ бийээк сүктэрилиннэ. Түүн, күнүс дьаабытын билэр бөкүдү суох.

Өстөөх сэлгээттара, офицердара билиэнгэ бэрэнилээрэ үккэн иһэр. Ордук үгүстүк итальянелар, мадьардар, румынар бэрэ-өллөр. Суолу буйлүү билиэн бэриммит сэлгээттэр, офицердар халбаһанан иһэллэр.

Тибни да тибни – Дон күн истребо күддэрийэ, тунаара иһэрэр. Өстөөх сончо улаханньх утарыластат, бийыта-оута артиллериянан ыһыаһылар, дэг-дэг “Мессершмиттэр” суолга сабыта гүһөллэр. Оттон бийиги тохтоло суох иккэн иһэбит.

Тохтунньу бүтэр күнүргэ Старая Калитва дариобинэ анныгар өстөөх күсүбэ бөдөрөгөтүмүт сиригар тибэн дьэ тохтоотубут, немецтэр бөкөлөрө быраһыт землянкаларын булан, кэмир пуун (НП) оһоһунубут. Землянка дүрөн өллө үрдүк тумулун адыс дьолдүйөр саалыгар хайылыбыт. Ити өллө угуоргу өттө өстөөх ньуурун курдук көбүс-көһө хонуу, ол хонуу үрдүк халдыабытын өнөрөй дьэки сымыкка тэглэээр дариобинэ өлөрөр. Дариобинэи арбаалтан улахан суол күлэн иккэн тахсар. Ол суолунан өстөөх күннүтэ-барыта сүрдөх. Арбаһа утары иккэн иккэн бэлэмнэнэр. Бийиги лехотаныт хаста да яһаһаи миридэ дэ сытарыйбатэ. Өстөөх артиллерия, пулемет, саа уотунан төттөрү тибирэ сыгар. Сотору-сотору артиллериянан күргүөм-өккити ыһаһылар. Күнүс хайыи таһырдыа быктарбат, бөкөт калибрдаах пулеметунан мөксөтии ыһаһылар. Хараньрдаа ара уоттаах буудьа эи-аһаһас, сып-сыһынас. Мөмнө немецтэр, өр буолбут буоланнар, землянкаларын иккэйэн өлөстүмүттэр. Бөкөлөрө буолбатах, өлөхтөөх нөһүлүккэннэни тэһээрэн өлөртөрбүттэр. Дариобинэ дьааларын күтүрөн тэһээрэн, землянка айаһаһун

капаныннан салгыттар, үрдүгөр хас да хос барабынни үрүт уурбуттар. Күннөрү түүннөрү кэлэбит.

Түүн. Ыгыс таһынар харака. Иккэ буолан гөсхү түрөбүт. Аһи түтүрү дьок санарсаппар. Ханнак тыһынан санараллара Ыһаарыһа биллибэт.

Кимниһий, тохтоо!

Сана суох. Баяһия ар буолан баран сана эмэ иһилинэ. Бийиги им-дьим баран кэтэи түрөбүт. Өр созуу буолан баран уга өттүбүтүгөр сытар рота кэмир гунун диэжэ.

Тохтоо, ким иһэһин? – диин хайһан, өнтөн тута автомат кылгас учарыта чачыһараата уонна им-дьим баран хаапта. Сарканыһылар биллибит өстөөх түөрт разведнига мунаннар бийиги домиуутугар кэлэи кэмиһе түспүтүр.

Разведниктар эһиллэринан, немецтар утары кимэн кириһиэ бэлэмнэнэллэр, бийиги оборонабытын көгү көтөн кириэн. Сталинградка хааттарбыт саркилэрин быһгыһыга дьулуһаллар. Ол иһин бу күннөргө немецтар ордуу уоттаммыт-куястаммит эһиллэр. Артиллериянан хөрсө суох ыһылаабыттар.

1943 с. тохсуннуу 30 күнэ үүһэр түүнүгөр бийиги кимэн кириһибит сөдүлэнэ. Өстөөх бөөрөгөтүнүүтүн артиллерия, танкоһай саркилэр гүүстэриһэн көгү анһан, Сталинградскай, Донскай фронттар иһилии чэастара көрсүйүтүспүтүр. Сталинград аһыгар өстөөх саркилэрин тегүрүтэһиһэн тимир уобурууччута дьэ ыга тардыһыһа.

Сталинград аһыгар, Дон өрүс ортоһуннаһы учаастака буолбут кыргыһыларга уһуту-туһах сөһүмгөһин иһин бийиги чэастыт гвардия үрдүк аһыһа ыһа. Хас бийиги саллаат, офицер гвардеец буолуһа. Кимэн кириһи салларар. Бийиги Харьков туһайһыһынан барабыт.

Кимэн кириһи үөрүүлээх, чуһуһуу дьулааннаах күннөрө

Оһуннуу буурбаһаах тиһиллээх күннэриһэн инниһаһа, 3-с танкоһай армия, ол иһигэр бийиги гвардейскай полкабыт, Харьков туһайһыһынан Харьков дьэки баран иһар. Күн аһы санаттан сана хутордар, дьаркыһаналар бөһкөлөнүллөр. Кылгас тыһан баран, сүһтээх кыргыһыһанан Россия куорат бөһкөлөнө. Өстөөх куората үһүс сарки саһиһи, техниканы хаһиллэрбыт.

Куорат соһуруу уһугар кимсэит бийиги саһыс-сана автобуска иһа туһабыт. Автобус кыһан соһуоттамматах, шофөрү эдэркээн италянец максыһыһын иһаһан соһуоттаһаһа бэйэтэ чуһаһа туһар кууруһа үһэһыгар саһыһын буһан ыһыһыт. Италянец уолуһан хаһилбэт, туһу тыһан буһбат. "Комрад, комрад", – дии дии иһигин өрө уһа саһаһар. Бийиги радиһыһыһа, переструбабыһын автобуска уурабыт уонна үрүт шофөһыһы саһдыһыт. Желобце диин саллааты италянецка хөһөһиһан, автобусу соһуоттаһа диибит.

Шофёрдар өр хасилдан хасилтан сан дабууттаатылар, мөссөмни ньымини түстө. 60 килини бмирда алордоо, сөбьс-саня автобус да автобус! Тобус-ганору алорон Россияш куераттан сүүрбэнчө километдаах Михайловак диэн арйуон-кинэ улахан дарнэбинэеэ тивэсбит. Автобуспутун дивизин штабылар ктилар.

Өстөөк тохтоон ытыалайа-ытыалайа, бокусея суох арбаа куотар, Чугуев куорат, Рогань станция, ойтон Харьков. Сарсын Советскай Армия бэрэһиэнэ-ныга буоллары түдүһүнэ, спутныу 22 күнүгэр, бийиги Харьковак тирдибит.

Трөктор заводун таһыгар утун дыһед тохтоон кэтир пуун (НП) онтообут. Куорат иһигэр кырыгыы буолуа турар. Пушкалар биһилиттэн чусас собуус тураглар да, сибээс рациянан ара. Кыраадыс дыа артохунан быһааммыт. Бир өттүгэр радиотар, — иккиттэр разведчиктар алоробут.

Биргэи дыабытин өстөөк баһилтан көрбүт. Эмискэ дыабыт урда аялас гына, истиканалара дыктылаа түстүгэр, умайбыт буорах сылтаах хара будулдан дабыла түстө. кулгаах кулукута дэиби өстөөк баһаам тыһаа трау өстөөк. Дыа илэ үөдөн-таһаан буолла, дыа ортоку быһаа дыктылаа гына, суулдан түстэ, оркуолкалар дыа истиканаларына сөбьтэ охсупунулар. Истиканеда турар таһастары өмүдэ курдук дыктыта көтүгэр. Снаряд өстибит күүһэ биһилгэи истиканеда тийээн түһөкүтүтүр диэри салгыһынан өүстө. Снаряды дыабыт уга өттүн көнү түстө, түүрт разведчик, разведка өнөдүн командира лейтенант Суворов алтүтөр. Атын снаряд көһөр кыах суох, өстөөк иккэ снарада дыабытин көһө өнтө, үһүө снаряд оёоһослутүтүр түстө. Бирэ пушка снарада субуруччу ытыһа түспүт сиритэр үтүн устун түспөт.

Түүн үһүүн саёана инники дыаки барарга бирокээс кэллэ. Дыбардаах тыһыы, харана түүн. Умайа турар дыкылар таһастарынан уулуссагары, площадкеры быһыта түһээн, эткиһибит снаряд тивээрэн түн-тан түһээн иһэбит.

Хаттаан снарядыта Харьков ытыы өттүгэр кыраадыс уулуссага турар бир дыкыа тийээн тохтуубут. Дыа сарийылар таһаан кэтир пуун (НП) өткөтүбүт. Обургу квартал көгүн өттүккэ дыкыларыгар өстөөк алорор. Эринчи пулемет, автомат гыһа чапчылылар, пен-пиккэс.

Спутныу 23 күнэ үүнүтүгэр Харьков бугулукута өстөөктөн босхолонно. Күлүс Верховнай ыгыһынай командующай Советскай Армия күтүкөн уонда Харьковы босхолосунунан эдэрдыбыт бэрэстастары Москвага-биһилиттэрэн үөрүүнэ иһиттибит. Көһө Лебедьскай түбэһиһитинэн өннөбит дыаа бардыбыт. Өстөөк хара суох чууһар.

Түүнүри айвэнкээн Мерфи станцияда тивэсбит. Батарейалар, дивизин штаба станция-чугаһылар хаагылытар. Биһиги завод, управление дыно, тиир суолу турсаан, хас да километр устаткык бадараваннах гыһыһы уһусунан армиеэн, көнөк ара кыра хуотар

хату өтгүрээдн малдыгай арбагыгар кэтир пуун агостон тохтообут. Изи кээлэһэ турар «биһигиэхэ бурдук отун үрдүгэр тахсан оларобут.

Бурдук отун үрдүттэн «ардохха» инибитигэ-ок улахан суол аһар, бол, ыраах кэдээгэ Новая-Водолага дэрэбэнэ улуургу өлгө кэстөр. Суол устун биһиги ойбоһолуотунан танкалар аһаллар. Немецтар башыһара-суохтара биллибэт. Нэһилэ карына өстөөх да, биһиги да башыһара-суохтун биллибэккэ олоддубут.

Кулун тутар буурбаһаах-тиһилээх күннэрэ үүнүлэр, Сарсыардаптан мөһөһөнө дэриэ күн тахыбыта, иирбитэ биллибэт, тыал-куус, хаар. Ол да буһулар, тоҕо эрэ, "Мессершмиттэр" күнгэ хаста эмэтэ кэлэн, быһыттан упулу ойон тахса-тахса бөдөн калибрдаах пулемотунан биһиги сытар сэрбитин, пехота тохтообут апаратын чур булан ытыалаан күһүгүрэтэллэр. Күнүс биһиги истробителларбит уоран кэлбит "Мессершмиттери" күйөн салгып сэринтэ сотору-сотору буолар.

Кулун тутар 6 күнэ үүнөр сарсыардатыгар халлаан сардыһа Мерефа диэн пушка, "Катюша" тыастара хойунд. Туох буолла? Рэцининан ыйытабыт. Онуоха барт түргөһөн кэлэ оксун, өстөөх танкалара суолутун быһан араппар диэн билгэрдилэр.

Инибитигэр ким да суох буолбут, лехота биһиги ойбоһолуотунан чуһубута ырааһа. Түэталинан хомуна оксон, алаастар таһылар муһабыт. Балтарва тонноһаах массыннабытыгар тахсан оларобут. "Мессершмиттэр" кэлэн эмиз ытыалаатылар, хата юми да таппатылар. Бараары массыннабытын ойбуоттаан эрдэхтиһинэ, юми дьахтар сырсап кэллилэр. Бир дьахтар.

— Ээй, байаастар, биһиги умуһаһытыгар фриц оҕорор, ыһык эрэ, байааныста!

— Ол туох фрицэй?

— Ээ, билбэтиһи, чэ, ыла оксун!

Изи разведчик, биир радиот дьахталлары кытта барсаннар дьинэ күлүтөр кимин хаалгылар. Сотору соҕуо биир итальянецкы үүрэн, изи чабычак саба сыры түтөн тийэн кэллилэр. Италиянецтар ээр бабайы уол, сирыйин ортоһугар дэриэ түгө сылдыар, ханхайбыт бөрөн күөбөх баргэлээх.

Массыннаба олоһот, итальянец ис сэрбиттэн хэртыхса ойутан таһааран барыбытылар көрдөрөр. Хаартыхсаһа Милэн университетин чорочму улаатан ээр уола куудара баттахтаах, манан ырдөөһүлөөк минчигиэ күлбүт кыһылы кытта кээлэһэ турал түслүт.

Борук-сорук бурдтуута массыннабытын манан маскорооннай халлааһаах түөрт таһааст тохтоһор. Туох буолла?—

— Тохтоон, суолутун фашистская танкалар быһылар, Мерефада көнөгүк барар суол суох, артык барын, — диһилэр танкистар.

Биһиги дивизионмут командира кэлитан Прокопьево Хариков

орхотгоо, онын шин бу дайдуу Бяс тэрбээн курдук билэр. Хайн да шидыбатах суолбутунан айанган сарыарда Мерифажа каллибит. Пушадларбыт фашистской танкаларын ытылаан хэс да танканы умалгыттар.

Түргэний хомунан Мерифаттан хэс да километрдияк сирга Харькотьлар суол ытыгытыгар тусор тыага тийэн токтоотубут. Катит суол икк иттүгэр арбаа джэи хайылыннарэн пушадлары туруордулар. Разведчиктар тумук тыа уфугунаары суол бас мутугар тасхан котмиктар, Билгем айтаныобьтын мутугар иккэ бырабан, бэс тордүгэр рациябытын зуран озоробут.

Полк командира Биржэсэ ытыгыт. Биржэсээн элгилибит. Тихота чулуйбут, Харькотьлар суолунан немцкэй танкалар колонналары некотаны тизен берэн иналлэр. Новая Водалага дриэбина хоту уфугунаары арыа тыага өстөөк сармилара тобуоруйдулар. Балам оларун. Өстөөк танкаларын туһайаат (принимай шведской) ытарга болгонниги.

Мерифа хоту өттүгөрдя тыага угуорку өттүгөн аайар суолунан танкалар илэгтэрэ стереотрубанан көрдөхкө бу баардын көстөр да, ытарга өнүл суох. Саряд азынак. Суол тобой тыатыттан танкалар кубу буттас тына туһалыгарин каталож озоробут. Түүн тусх да биллибэтэ.

Сарыарда арда Харькөл джэи бэрага Биржэстанна. Шосе суолун өстөөк самолёттара арагемкэ катиллэр. Сотору-сотору суолу пулеметунан ытыллар, гранаталардак нылбосор тийир хоруддалары быражаллар, ол иккн суолу айыурунун таларн устул бэрабыт. Улахан көөр суох, онын сушакны сослут тренорлар илннбээс айаншыллар.

Кизилни Харькөс хоту уфугар Голдичай Горс утук уулусалыгар каллибит. Бу уулусса Харькөкк кинер шосе суолугар өннөшллар. Ол суол адыс тордүгэр, джэпэр оёождотругар пушадлары туһайаат ытар тына туруортастыбыт. Разведчиктар, редистар тийир суол буджатыгар хахаланан оларарга быһаарынныбыт. Дивизион усина батальон комиссара Коряин полк командатын сайга Биржэсэин ажалла. "Бу суолу катмиргэ, Өстөөк танкалара, куйахтаак массьяналара күрөйт уфугар кирддлар, онын адыс болгом оларун", — джэн Биржэсээн элгилибит.

Бизэни мүнүүтэ буола-буола полк штабын кытта кэлэтэ, тусх солун баарын биллэрэ оларобут. Шосе суолун сүньүүнн өстөөк танкалара иналлэр. Бир... Икк... Үс... Түөрт... орохторо токтооту. Старшай сержант Горехов пушката ытылаыта. Маннайы саряд танкыа сита тиллэбэтэ, иккэ саряд бастаан илэр танканы ороубуну табы тайданна. Тэнк чурусус тына, уот күлүмнэтэ, антон ытыгыт уфугунан, өлөх хара бурусонен ара оргойн түстэ. Атын танкалар төнөн, суол тобойугар кинрэн халлыгар.

Куорат араас өттүгөр ытыалаһыы сабууланна. Онон-манан хара өтөх буруулар өрүүкүөн табыстылар. Түүн үөһүн сабуана биһиги пушкарларбытыгар чугууларга бирикээс бариллинэ. Батарейлар үтүлпэн куорат өртөтүн диэки бардылар. Оттон резевдниктар, радиистар хаалгыбыт. Муннуга бардарбит курдук бу суогуунаан туох да биллибэтэ. Остоөх биһигини тумнан, атын сиринэн барар быһыылга.

Сарсыарда 4 чаас сабуана этиллибит квадратка кэлэ өксүгү дьин бирикээс кэллэ. Туох барар малбытын сүтэн салты этиллибит сиргэ бардыбыт. Хас да түүн аанна утуубатыа, аянна алаабатаа дьон өйүкү-төйүкү сылдьабыт. Карта быһылытынан уулуссалары быһыта туһобит. Уулусса устун барбаллыт, үрдүк дыкалар мэндикомэнэригэн автоматтар, пулеметтар уулуссалары ыталлар. Хараана уулуссаларга уоттаах буулдуулар ыһыл, күөх суурусуну тиспит курдук сыһылла, субулла каталлар. Кимнээк ыталларый? Биһама катэхилитигэр барар дыкаларга нөмөцтөр хайдаах киирэн хаалгыттарый?

Күн өртөтүн сабуана "Күөх баһаар" тэһигэр кэлэбит. Улахан болуоссаты тобус-толору иһи бөөдө, көгөм-берын, маасына, трактор, танкалар моторддарын ныйраара, ким хайа диэки барара биллибэт, биир-кэм куугун-хаарын. Биһиги балтарга тоннаагаа маасынабыт манна эмгэ барар буолбут.

Үрдүк тээс дьикэ ойабуунааары чаралчы аныгар киирэн эддэпитина өстоөх шарахан бомбаһыт самолеттара иһи харыа ылар-ылбат үрдүтүнөн көтө сылдьан бомбалары бырадаттаатылар. Дьолто бомбалар үксүлөрө болуоссат нөһүө өттүнөөһү уулуссага түстүлэр. Болуоссат ытыалтыгар турар абыс мэндикомэнээх дьикэ маа бомба түстэ. Болуоссат бүтүннүүтэ дьикэһийэ, дыкалар бары эжирсэн ыларга дьикэ гыннылар. Били болуоссакка элпэлэа сылдьыбыт маасыналар, танкалар, трактордар дьон-сиргэ суй-сай буолан, тарбаһан хааллылар. Дьикэбит үөһө мэндикомэнитер тахсан рэцибитын туруоран, док штабын кытта сибээстэстибит. Полк штаба Романга тийэ өксүбүт. Үһүс радиист Мулаванок хараһун тгара карбүтүнөн көтөн түстэ.

Хайа, доһоор, туохтөн бу айылаах солуйдун өмүрдүн?

— Көрүн эрэ, дьикэбит мэндикомэнэ аайы көрдүөр муннуктарыгар сабыс-саһа дьааһыктар ыталлар. Биир дьааһык аһагытытын карбүтүн, тобус-толору парабель бэстилкэт. Заводтан тахсыбытынан, үтүнүктэра да солунна иһик бастилкэттөр.

Итинэ көтөт резевдниктар мэндикомэнэ аайы сылар дьааһыктары өһыталаан карбүттөр, сорох дьааһыктарга гранаттар, сорох дьааһыктарга бутурусеннар, сорохторго — аманал, топ, элпэлүнар.

Тугу булбуулуутун полк штабыгар биллэрдибит. Ити нөмөцтөр, биһиги киирэрбит сабуана куоратка саһан хаалгыт саллааттарыа, өлөхтөөк таһдарсаһмылары сөбилнэри хааллартаабыт бэстилкэттөрө

эбиттер. Бөлгөнү туу ол ийен дый ийиттен ыгылаабыт эбиттер. Дыаагыктары тыылган ээлбит массыналар тазыан илдеэ бардылар.

Жеңе күрөттөн тажарга берилеэ илтибэн. Белтарга төнөлөөк массынабытылар тикелен, трактор заводдугар бэрер уулусса устун ийини турлудут. Кусраг кытылылар чутайан илээлигиэ иеэи подполковник массынабытын тохтоот.

– Түтүк, немецтер ити илелтер, туфанпит эрлени көмүрданига (крусовая оборона) кирден, – дэстипер.

Массынабытытан ыстанытагаан түтөн эрдэнитиенэ, амкисэ "Виллис" массына ийибитигар калэн тохтоото. Массынаытан бийиги полкабыт командира подполковник Бабенн тажсан калпа уонна бийигини хамыаңдыгы түдөр подполковниктарга хамаан сүдүндөзөн калэн, тейэх ийиенэн шудук күрдүк дүгүдүгүө-сүдүдүгүө.

– Кимтен көнүтүлгөннит ити гвардеецтарбын дыттытталгы турадыт. Онуктар-мөнникто, мин элэгиин...

Уонна бийеэга тунайан.

– Массынаытылар тажса сжусун, Росань тагытар тийөн тохтоон, оино суолу бытын, өстөөк танкаларын тохуйун! Мин көнөбиттен мунууур түргөнник айутун!

"Виллиитер" аласка дэ суол үстүн иаки диван куугунатта, бийиги ийил ээнниттен бардыбыт.

Росань адыас кытыгыгар үрдүк томторго суол айбулдулар бийиги батареяларбыт пушкаларын туруортаабыттар. Бийиги Росантан төнөнч иеэс арбага түдөр ситэ тууллубатах, үрдэ адыас, эрдэннэрэ ара ууруллубут ирленине дидо күлүгөр кжөн олорон, өстөөк танкаларын пушкаларбыт ыталласын келэн ирлөбүт, снаряд хайдах түлүтүн биллөрөбит.

Утүк кжөбүэ түрөр алтыс батарея пушкага олус бөркө ылар. Күс бытынар өстөөк үс танканын үлтүрүттэ. Танкалар бийиги хаакалаанэр дыкэбитин "болванка" снарядынан ытыгылылар. Снарядтар дыкэни амкис-халты түлөстөр. Бир "болванка" дыкэ иеэи эрленин дөмө келэч, мостон тажсан, радикт Азенурьин адыган сюрдолоуна орубуна атамын иеэи адыгар кжөн кулабыс гана тастэ. Өлөр куугалта да сюрдолобут, Азенурьин танка снарядын тохтонобут бейэ ахталын тулуна күлсүү буолла.

Бу кырыгыга старшай лейтенант Филиппов алтыс батареяга убулуну аатырда. Трактор заводдун орануонугар өстөөк үс танкалар, кыахтаах массыналарга тобурустуттарын разведниктар көрдүлөр.

– "Мохосол", "Мохосол", мин "Кырбайын" – истабин.

– "Кырбай", "Кырбай", мин "Мохосолбун" – истабин, – полк штаба эплаттир.

Разведниктар түтү көрбүттөрүн полк штабар биллөрөбит. Полк

көмөндрө бары батареялар трактор заводун таһыгар өстөөх тобуоруубут сиритер биридэ күргүөмнөөхтүк ыталганыгар уонна бэрэ түргэнник Чугуев диэки баралларыгар бириккэти биорор.

Бүтүн дивизион күргүөмнөөхтүк ытан ыаргытта. Трактор заводун диэки өлөх хара буруу суон бааһаалара ыирэн ээрэр күн сарыалыттан кыһара кыыспыт халлаан көдөрүгөр утулуга ойон табыастылар, онтон сиббэһөн өлөөрүө намыристылар. Ити өстөөх таһаалара, куйахтаах массаныналарга умайдахтара.

Пушкалар Чугуев диэки бардылар. Биһиги түүн үбүгүр диэри дыабыт таһынаабы көтүөр тууммутугар олорон баран, эмиэ Чугуевка бардыбыт. Аһыйах хонуктаабыта кимэн ыирэн иһэн аастахпыттына, Чугуев куорат бүгүс-бүтүн ээ. Оттон биһигин үлгү урускаппаабыт. Немецтэр Чугуевы даһби бомбеллаабыттар.

Чугуевы аайтан Хотугу дөңөц үрөһү туураан, Малиновка дарбаһина таһынаабы тыаһа тохтоотубут. Немецтэр утары кимэн ыириилэрин тохтоотулар. Фронт иһинки кэрбиктэ Хотугу дөңөц үрөх иһэн кыһыта буолла.

Эмиэ кимэн ыириин

1943 сыл сайыгар, сайыныгар Хотугу дөңөц үрөх иһэн өттүгэр хас да сиргэ сыбарыйа сылдьан оборонаһа турабыт. Барбенкода – Красноармейскон сройуонугар өстөөх биһиги кимэн ыирибитин төттөрү өксөү.

От ыйыгар Иэном куорат собуруу өттүгэр Долгинское дарбаһина аһыгар кимэн ыирир стрелковой дивизиоһа биһигини сыһаардылар. Сырсыада кылгас артиллерийскай ытыалгаһыан кэннигэ дивизия Хотугу Дөңөц өрүс утуоргу өттүгэр олорор өстөөхкө кимэн ыиридэ. Быһыта суох ыраас күн. Куйаас. Пехота өстөөх иһинки суйулатын ылла. Биһигини рота көтүөр туунугар барарга бириккэс кэлтэ. Ото маһа суох сырынньа халдыһааны таһаары сууран, өстөөхкө уун-утары барабыт. Халдыһааны ортолосон ардаһитинэ өстөөх минимет уотун эста. Миналар иннибитигэр, кэннибитигэр эстан бурбаһанастылар, окуускалар ити, бу сирдиргээтигэр. Халдыһааны түһэн кыра хутор утук дыкытигар чулаһаан истээһитинэ ойбостутуттан күлөмөт күлсүйдэ. Лысак разведчик. Мунузалосе радист охтон түстүгэр. Дьаһ күлүгэр түһээт, кэннибитин хайыһан хорбуптут Лысак, Мунузалосе биридэрэ ойбостунан, биһидэрэ умса түспүтүнэн сыталлар. Дөбөттөрбүтүгэр төннөр, кинигэри көмөр кыах суох. Хутор кэннинэн, тыаһаах аһа үстүн сууран иһэбит. Иннибитигэр бөөр үрдүк тумуска таһаахтаахпыт.

Үрдүк тумуһу өстөөх тула өттүттэн көрөр эбит, онон буугдьаһан саһа тибирэ олорор, мөһүмтүнөн ыгар. Ыһаах иһэн көсдөөхкө төмтөр арбаһа ат ардаһыан ыһааһа сэлэһин тыһаи үрөһүн күрдүк бурбаһаһаар.

Ийн тугуйл үрдүгэр минэ, буулдаа түгэр, Харана булуур гүри
аппада өлөрөн бараа, түүн үсүтэр тугуйл үрдүгэр тахсан, окупа
хастан, кэтир түүн аңгостобут, Биһиги похотобут уна, ханас
оттубүтүнэн өстөөбү балай эмэ ыраах үүрэн яниши сыбарыйды.
Түүн доботторбутул: Лысагы, Мулазэловы дэркэбинэ улугар
адалан киһи үгүсүэр кэмнүбүт. Сэрэмарда халлаан сырдырын
ытта биһиги үдүбүтүгэр кэлэн "араама" (өстөөх разведкальер
самолета) чаас кэригэ эргийдэ. Эргийэн-эргийэн бараа эмиска
сүтэн хаагыла. Өр-өтөр буолбата, тобуо "Юнкерстар" адьас
биһигини кэрда-көрбүтүнэн аһалтар. Биэр самолел үдүбүтүгэр
кэлэн бараа иһнес тынан эрэрэ дилыта да – биэрда сырдьа-
харана буола түстэ. Окупабыт таһыгар эстибит буамба мийгэн
уонна биэр разведчыгы дейүлүтэ...

Долгоскоо таһыгар сүүрбэнэ хонук устата аһырыктаах кырыһы
буолбута. Өстөөх биһигини иһнэки ыһпака түгэн аһорбута.
Атырдык ыһыгар: собуруу өттүбүтүнэн Донбасска, хоту өттүбүтүгэр
– Харьковка өстөөх фронтун биһигини биһиги сэрмилэрбит тобо
хөһүттэрэ, өкөн биһиги Донбашы бохсолотон, Запорожыи дьэки
туһаарыһынан Днепр дьэки кимэн киирбистит.

Балэбан ыһыгар Донбасска кимэн киирим кэнигэр биэр кыра
хутар таһыгар биһиги полкабытыгар Гвардейской Знамены
туттарбыттара. Знамены фронт артиллерийтын начальнигы генерал
Неделин туттарбыта. Покк бүтүннүтэ тобуктаан туран өстө көхөбү
ажууларга аңсарайбыта.

1943 ыһпаах аһынны ыһа Украина биэр промышленнай
курага – Николаев аһылар өстөөх куустуох боуергөтүнүтүн хотуру
көтөн Днепр оруту турсаан Николаевы, антон Хрижый Рогу бохсолуура
кыттыһыллыт. Большая Белосерка дэркэбинэ аһаа өттүнээди
кууруда ыһыгтар иһит бөһөнөтүн аһарын немецтэр, аһарын
биһиги сэрмилэрбит ытан өһоролдор.

Хотуу көбүс-кэно, өстөөх танкаларэ сүүрэн киирэлэрбитэр саттөөх,
күттэлтөөх сыр. Ол иһин артиллерий похотаны кыта көһөлүтэ
сытар. Биһиги тумустан киирэн сытабыт. Уна-ханас өттүбүт
биһигини добуо нэмыһаа, өкөн танк каллабына ытарга аһаа
табыктаах сирэ тохтоотубут. Түүн немецтэр ракеталара эриччэ
сырдатар, ханна немец сытарэ чуолкай биллибит.

Биһиги көмөлөһөр 100 сирелковай ротабыт рашкэти биэр түүн
аһкэттээбит буолан кээһия. Тоһо аһкэттээбитин ким да билбег,
рашкэтин аһын сибээс суук. Ротэа бэра сырыттаха эрэ табыгтар.
Иһинэ буолан автомаллытын ытан, ротаны көрдүү барабыт. Рота
кэннэ баарын сындыаха билэр эһибит. Аһкэти туорусхтааһыт,
сөһотөх дьэки иһнаастааһыт, антон 300-чэ метри бардаһытына
аһкэмьт кэмбайн көһөккээх, өкөнэ рота командирын кэтир
түүнэ бээр буолуохтаах.

Агийн тусран, дээднэ даһан баран комбайны тусу эрэ булбаллыт. Ракета тула өтгүбүтүгөр сандарар, ото-маһа суох хонну, тугунан да балистир кыах суох. Ахсынны бүтүүтэ да буоллар, бу дайдуга баарыан. Бэрбэжэибитинен оборно бадарыны кэбэит. Комбайн суох да суох.

Эмиско бийиги үрдүбүтүнэн сулустар быыстарынан барыгнаан бийиги У-2 самолеллут көтөн калла. Калла да мөтуорун тохтолон кобиста. Ити аата сибилегин буомбаларын бырадыахтаах. Кини икки суду улахан буомбалаах, түүн аайы немецтэри колон буомбаланырын бийиги бигэбит. Арсаала, бийиги остох оборонатын иһигэр кирибиллит. Сагардым итинник саяан эрдэхитинно иннибитигэр 20-к метдээх эргэ немецкой зенито У-2-ны атыалаан тибиргэтте. Буорадын уолун сылдыга бийгэхэ тийе сыста. Аһан тибилгыбатах, немецтэр тастарыгар сылдыар эбиллит. Буомба дыла түспүт омуһаһар кимэн хэмсээбээкэ сыттыбыт.

Зенитка ылан бүтэрин калта туран сизайбит хоту аган диэки ыстаныбыт. Эмиско тыннар тынныах баара биллибэт. Тула өтгүбүтүгөр ракеталар сандараллар. Автоматынын болон түтөн, тохтуу-тохтуу баран иһэбит.

Төһө эмэ ор сүүбүлгүт кэннэ, кэмнэ-кэнээс: "Тохтоо, ким иһарын?" – дээн тохтоотулар. Үөрэ түстүбүт. Били 108 ротабытын төннөн иһэн, дыа булгубут.

1944 с. сайын бос ыаһар билиги Карельской фронтга Подвойное попо аһынан Саварь күрүтү кыргыһан тугарыһынна кытан, Карелия гэрин Питердэ куоракка дээрнэ босхолон баран, атырдыах ыйын саатыгар Днестр өрүскэ төннөн кэлэн Бендеры собуруу өтүөн Яссо-Кишиневской кимэн киригэ кыттыбыллит.

Ийэ сирбит тас өттүгэр

Яссо-Кишиневской кимэн киригэ кытан, 1944 сыл атырдыах ыйын бүтүүтүгөр Румыния сиритэр дьулуурдаахтык кимэн кирибиллит. Гитпертэн Крым, Днестр. Бут өрүстэр икки ардыларынаабы оггом бийаннаах күөк дайдуу бийа астаран, бэһэх ылаах буолбут Румыния фашистара калэглэрэ кэлги үүтэ, бараллара баарна үүтэ буолан, армиялара күн-түүн бийгэхэ биллэнкэ бэрин да бэрин буолбуттара. Дэрнэбинэлэргэ, тигир суоп станцияларыгар үмүөрүтүү, каллаһыны – ити барыта билкэн баримит саллааттар, офицердар.

Намыһах унуохтаах, эмиэ уяатын курдук дары-даллаһар фураждаларын күндэригэр наһаа улахан илбэннэс көгөрдөһөөх офицердар, дотолорун тананынан эриммит, хары ханнаһар пилоткалаах саллаяттар, бэригэригэр фирмалара хайын түһөн хөгдөрүлүлүт халтан хоннуутун хардайт отун курдук саһоркайдыны.

хуу-кубадгай өннөктөр. Офицердар кутталарыгтан дуу, собуменар дуу алдзо-мөктөр булбут. Дэйбүт дьонно маарышчылар, кербүт ара дьонноругар холкутук, тымныытык чидигээн минээрдаабито буолаллар, оттон сэлээттэр айыгыни "баабка" соннуу түрөн, сыйба быраажан баран "үөм-түрдөөн" кэстии мөник-тэмэч уолагырне маарынныыллар. Үгүстэрэ уос тармаккагыгар "Катюша", "Широка страна моя родная", "Волга, Волга, мать родная" дьээн ырыалар мелодияларын тейээраллар, байа-бойолэрин найааннаһаллар, бэйжени кытта кэксэте сатынһаар.

Атырсыах айып тейэх күнүрө. Ыранс да күнүр! Советский армия албан ааттаах сэрмилэрин айылыа байата үөдүнөгө керсөрө, эбэрдэллирте дылыта. Билиги артиллерийский чаастан механизированной корпуска сыйдарыллыбыл буолан, өстөөх бөөдөгөтүмүт аналартан иннибөөк мөмөттөн күрдүк эмэн собуруутуу-арбаа дьутуруйбута.

Хорсун хотой обургу илэп кэлгээн дьонго түгээмттэн тапнары далсыгыһа, дьөгө сурулаан түстэригэ сөрм-айыары муштубут сүөр-тураах үөрө куттанан үрөө-тараа көтөрө эрэй итинчэк ини. Өстөөх төһө да туруулаһыан бөөдөдөр, мөдүн күүстөн дьулаһыан-чадыаан, кыаттаран-хоттаран ууруллэн ислитэ.

Балабан айыгар, суолор собуулаһа үөрө-көтө бээрэ камноругар, билиги Болгария кыранымысатын туораабыллыт. Кыранымысаны туоруурга улахан кырыгымы буолбатада, билиги туораабыт сөрбиг – көбүд иһе төлөп. Он төлөккү хаһыллар хэбэ артотуоан Софиниэ тымэ бараа шоссө сүөгө тырыллар. Суол иһе өтүгэ өккү ариэн өстүөлбө – биирдэрэ Румыния кыранымысатын, биирдэрэ – Болгария кыранымысатын кордөрөр өстүөлбөлөр. Кыранымысаны тийээрбөт сөзөнө, инниги ислит чаастар кыранымысаны харабыллыабыт болгарокай саллаяттары – биир рота кыһини, хэс да офицеры ууран иһаллэрин кердүбүт.

Сэрмилтэн салпыт, сэрмилгөһиэхтэрин бөөдөрбөт керүндөөхтөр Болгария саллааттара. Оттон немецкай чяалтар атын сиргэ халла ара барбыттар. Көнө шоссө суол устун гвардейской мото-механизированной корпус тус арбаа иһирилии көлөр. Өстөөх улахан туруулаһынта суох чугуруйар. Суол кытыгыгар бээр куораттар, дармабиналар олохтоохторо Советокай Армия буйууннарын үөрө-көтө көрсөллөр. Олохтоохтор нуучалыы эбэрэ, уруй-айхал тылларын элэллэр, советокай буйууннары сибөөн бөлөхтөһүллэр.

Бээр дармабина утуга өккөрбөтин катта, суол иһе өтүгэр собула сүөгөрө өккөлийи турбуттар. Учууталларө өннөл, иһи атыгар Георгиевская керке: толору камоней муус манан бытылаах суоннор турар. Билиги чулаһыарытын кытта сооннор, нуучалыы ыраастык: "Нуучна буйууннарыгар эбэрдэйт", "Мин доуосторум – эһим эһогарит

албан аятаах суолдарын сэгүүнТ – дин-дин хайгытыр. Оуоньор кэннлээн оуолор: “Элизка албан аат” – дин уруудууллар. Ити Турцияны хытга сарим геройа бийигина эвэрлэннир.

Өстөөх самолеттара сотору-сотору кыра-кыра бөлөгүүнэн мөтөн кэлэн шоссоежа саба тухаллар да, бийиги хооуот истребителлэрбит кинилери кый-бырах үүртөлнллар. Баладан ыйа Болгария хайлалаах өттүгөр алык да куйаар ый эбит. Аяаннаан иһөн кыратык тохтуу түстааха, тымир иһи икитин сивр гана итййбит буолар.

Ивикии чаастарбит Софияны ылбытара. Бийихэ Венгрия киритер киирерга бирикээс кэлбитэ. Ити баладан ыйын бүтүүга эга.

Алтынны, сэтнаны ыйдарга бийиги гвардейской частыт Венгрия киритер кылыспыта. Алтынны 17 күнүгөр Сегед куораты саримлээн ылан баран, Гисса уонна Дунай өрүстөр икки ардыларынаауы өстөөх бөдөрөгөтүмүт өройуонугар бийиги кимэн киирбиллит. Будапешт диэки барбыллыт.

Өстөөх Будапешты кырыктаахтык кимүскүүрэ, хас биридди дэриэбинэ, баайдар өлөрбүт быстах-быстах, бөлөх дьаалтара дьэньардаахтык саримлөһөллөр. Буда илин уһугунааы кыра дэриэбинэни бийиги сэгинньэ 26 күнүгөр босхолообуллут. Дэриэбинээзэ бийиги сөлүчү тобо анньан киирбиллит. Өстөөх барт тэтэллинэн куоттуга. Дьаалэрэ электрическөө баара, өнөөсөөр водопровод үлэннир эга.

Хас да ый устата дьэһэ-уота суох икитэх хонууга кырыһа сылдыбыт дьэн, дьа дьаһаак-уоттөөх кирэ кэлбиллит. Ол араари өлөддэхлит нөкүө күнүгөр өстөөх бийигина үүрээри дэриэбинэни артиллериянан күүсэ ыһыдалаабыта, күннэ хаста эмата харса суох бумбаһаабыта. Бийиги дьаалартэн тахсан, сэдэа оуога хастан өлөрбүлүт.

Дэриэбинээзэ өлөхтөөхтөр биер да каалбатактар, дьаалэрини бьэһэ-бырэээ атах маака күрээбиттэр. Кинилэр немецтөр агитацияларын итэбэйбиттэр. Советской армия каллар эрэ бука барыбытын кырган, өлөрөн барыа дин саныллар эбит.

Күнтэн күн эвэй бийихэ сапаттан сана чаастар эбии кэлэн итэллэр. Кимэн киирйибит кэгээтар-кэгнир.

Немецкэй фашистар саямай тилэх биер куомуннаахтарын – Венгрияны өлүөххэ дьари охсуһарла иксарбиттэр, саримлэспэтөөнө ындыктык дьахыйыах буолан саяммыттар. Бийиги Буда уһугар киирдибит, өттөн Пешт тула өттүнэн II Украинской фронт кимэн, Будапешт тула өттүгүн уот бийилэх өртөтүгөр өлөрө.

Фашистар уонна кинилэр хас мөөнөөхтөрө, истиган ботестөрө былааһы кууһунэн былдыаан ыһыт Ференд Сагашин Будапешты советской саримлэргэ биэрбөөккэ. Будапешт “кэмүскалгитэр” турарга куорат бары өлөхтөөхтөрүн ынньрбит. Кинини көрүтэ Берлинтан Гиммлер түс бэйэга Будапешкэ кэлэ сылдыбыт.

Өнөгөйдөңөх санаалаах өстөөх ичинги Европа кырдыаза, кыраһынабай, улахан куораттарыттан бимрдастарын – Будапешт хаан тохтар яларсүү түтүлтөтө өнөрлөтө сорунан, хас бимрдам дикани кыргышы ичингэр кубултулут. Улахан тээс дьшаларга, өрдүк болуоссаггар муннуктарыгаа тураар үрдүк дьшалары киризилэс өнөрлөсбүттөр. Халыг истикраатлах, хастык да мандиаманнаах былыргы дьшаларга пушкалар, пулеметтар туруоруллулуттар.

Кыргышы күт-түүн күтүсөн, сэтэрээн иһар. В Украинский фронт Гешт куораты итар, өттөн биниги III Украинский фронт саримлара Буда киризилэсэ кубуллулут дьшаларын өстөөктөн былдыаан босколулут. 1944 с. сатынны 26 күлүттөн 1945 с. олунньу 13 күнүгөр дьшөн биниги 216 гвардейской артиллерийской полканы Буда иһин кыргышыга кыттыбыта.

Буда – Будапешт кайалаах өттө. Буданы бьстаан кьрдөккө иһин куоракка маарынаата көрбөт сирэ. Дунай арүсэ үтөн ичингит тумус оһуу-таһуу кайаларга көһүү күөк иястар былдытарыга бодон тээс дьшалар түтүллулүттөр. Бу былыр Будапешт баайдара, тойотторо сабын ахсын сынныанар, оларор сирдара эбитэ үһү.

Тумуска тураар, баарыгай дьшалары барытын өстөөх ыгыалыар киризилэс өнөрлөсбүт. Түүн дьшаны, күнүс даданы куорат иһө тьминни, ньиргийэ, күлүмнүү оларор. Эрпичи сьшалар, мина, бумба эстэр, буудьа ыкылыр, куһурлуур.

Кыргышы кытааньах, суостаах. Ол эрээри мөнө кыргыһар биниги саримларын Будага калкыстарын ичингө Сталинградка, Курскка эргилэргэ, Корсунь-Шлоденавогайга, Днепри туорайынапта, Ясы-Кичиневогай ичингө киримга кыргыһан булут-калыт саримлар буолан өстөөх тьнө дьшаны турууластар, ичингилэрин дьшөк ичингө иһолтор.

Куорат иһигэр кыргышы буолан, артиллерия быһаарар суолталаах өтө. Мөнө артиллерияга суох, сатык сарини тугу да өнөрлөт. Өстөөх үрдүк тээс дьшэүэ хорьбойон оларон, сатык сарини пулемет, миномет, автомат устунаан ичирки кьрлэр.

Биниги разведчиктар, радисттар ичингө стрелковай роталар көтээн көрөр (НП) туундарыгар ичингө кирбимлэргэ сылдыабыт. онно үрдүк дьшалар хорьбунайаларын иһигэр оларон артиллерия ытарын көтээн, снаряд хайдах түстүтүн билгьтэрабит. Өстөөх бинигиттэн адыас чүтэс, сараһар өстөөх сатыгага үөһэ иттан, эботэр аяларга түһөн, эботэр дьшөттөн дьшэүэ сүүрэн ээрин көрөн, ытан хаалабыт.

Биниги куораты босколоһуммут күлтөн күн көтөр, улактар. Өстөөх оларор сирэ үмүлүйэ, кынаан иһар. Ол эрээри өстөөх окчулуутун ууралат, кыргышытын күрдүк кыргыһар. Өстөөхтөр писовалары быраһаллар, онно "Будапешт босколоһт эрмэтик, ичингө иһин кыргыһан өстөөкүт", "Нуун-ялар Сталинградка колүсэсбиттерин күрдүк Будапешт ичингөсүкүтү", – дьшөн иһирпэллэр.

Түүн эра буоллар немецтэр самөгөттөрө куоракка хааттаран

олорор сарнигеригэр сарни сибин, аһы аһала хотон калыктар, очнобо курят хас эмэ өлтүткөн уот субуруба пронижтордар харага халлаан өрөһөтүгэр өрө дьутурунан тахсаллар, уот курбуу буолан самолёту көрдөөн халлааны харбыаллылар. Ол харбыалыны сылдыан өстөөх сэкигөтүн таба харбыаллар, очнобо уот өргөстөр өрө үөмүгөһө түһаллар да, өстөөх самолёта кутаа уоту кууслутунан тэннэри сурулуур, соробар самолеттар ыксаан, аһалбыт таһаастарын ханна түбэтөр быраһаллар, онтукалары үксэ Дунгай өрүккэ түһэр, соробо дымагар хоһуобуйаларыгар ыйаанан халлар, соробо биһиги ылбыт сирбитигэр түһэр.

Тохсунуу бүтүүтүгэр Будягешка хаар түстүтэ. Сымнаһас, сиккээк хаар харса суох үлгүтэстэ. Уулусханнар, болуоссаттар сымнаһас көбүөрүкөн сабылыһылар. Дымалар, сабуурдар, дыбарыктар туһаа маган коопһиы, баргэһэни кэтилер. Садтар, бугьаардар мажоран лабаалара ыкса, куобах ганастаннылар. Хаар түстүтүп кэннэ самолёттар кыһыл парашюттары быраһар буолбуттара. Хаар аһыйах хоһоот хардаран халлыа. Эмэ савскы сырдык кул саңдаарыһы тыгар да снаряд, буомба эстэр, дымагар умһиэр бурууларга саба бүрүүсэж курат иһэ үөл-дүүл, борук-сорук.

Куорат олохтоохторо бумэ бары подвалларга (бункордарга) ыга симиһлэн олороллар. Сарниһан ылбыт дыма бункорыгар тобуу-талору дыан олорор буолаллар. Бункоры аһа баттыһынан уонна "Манна ким бааргыһый, таһыс, биһиги советской армия буойуннара калпыбит, куттаньманг, тахсыг", — диибит. Биһиги да өр-им-һым буогар: Ды, онтон бастаан тайхыктаах «ырдыаһас ошоньор, эмаажон аһылаан-мажыһан тахсар, онтон оһо чуор, хатан сэнгата иһиллэр. Ити курдук бунер түгэбиттан дыан сымһа тахсан бараллар.

Тахсыбыт дынтон ыйытабыт: "Тобо биһигиттан куттаньдыг?" Оһуока, "Намацтар уонна савсактар биһигини нэлээ куттаабыттара, советской саллааттар эһигини ырга иһаллар джабиттар", — диилэр.

Советской буоһуннар олохтоохторго үчүгэйдик сыһыаннаһаллар, киниларга аһылык биэрэллэр, медицинаҕа кэмэнү олороллар, истиннак калсаталлар. Итини билэн баран Будягешт олохтоохторо биһиэхэ үчүгэйдик сыһыаннаһар, биһигиттан куттаньмат буолбуттара.

Мин биер түбэлтэни өйдүүбүн. Ахсынны 31 күнүгэр, сага 1946 сыл үүнэр гүүнүгэр, биһиги ханна да буолан киники кирбитигэ олорон сага дыһы көрүстүбүт.

Биһиги кэтээн көрөр лууммут Буда үрдүк түмүл хайаларыттан биердэриин үрдүгэр бытырлы ханнык эрэ баран баараһай улахан дыһаһин үрдүгэр баара. Дыма подвалыгар иһинни тыллара үөрөтөр профессор ошоньор, ытык ырдыаһас киһи, көргөттэриин ытта олорор. Кинилэр буомбаһаһынтан, өстөөх артиллерията ытадыттан куттанан подвалтан дэн көрөтө тахсаллар.

Түүн сага дыһы көрө мустабыт. Биһигини ытта кал, олор дян

ыпай кырдээзүс профессоры ылырабыт. Профессор бийлиги ытты кыскага үнөмүл буулап ытырыла катар. Сана үнөр 1945 сылы уруйдуубут айкылыбы, сана кылым дыйла сарма бүтөрүгөр бааран туос кыдыбут. Ортогу айыла оларон ошоньорбут эмкез сулуу иттир.

– Тогу ытыгык, энтин ким эмэ атабастаата дуо! – дийи мыйтабыт.

– Суук, – дийр профессор.

– Оччога тогу ытыгын?

– Бойобиттен баям калыан ытыбын, – дийр профессор. Дык уонна тогу ытаабыт таруутун сийиги кысыр.

Бийиги Будага чурыйан истахитина, бийигини, советская буйуннары, арбаатаан холуннаран фашистар пистеке тарбагыттар, радионан биллерибтер, муньахтарга, түмсүүлөргө кысыбиттер. Ошоньор элбиттер за: “Советской армия Сибирге алактак, тебелнрөк арбуугар муостаак дыйкай ошоньорун муньан Будаганы сармийи илар, ол дьон өлөрөрү-агыгыгы эра билаллар, ошон Советской армияттен куотун”, дийбиттер. Фашистар ити калэн холуннарыгыларын сорок акага дьон улаханьык итээбиттер. Ошоньор ити профессор кырдыктамыт.

Профессор карээди уугун ситто-сатто, калган барак: “Фашистар тарут сымыйанан холуннаран эбиттер, советской офицердөр, буйуннар эйбээс сүрөктөк, сайагас мамгыннак, үгүө санаагасак дьон эбият”, – дийт. Кени бийигиттен куотан каргеттерин идык, талабайын тазыкээзү аньан илан, бийиги салпааттарбытын көргөн маана калык эбит.

Буданыт алактоохторо күн айы бийиги дьөки буулан иналлар. Уугуссага мадыры көрсө түтөун. Кени эйбээ: “Я – мадыр, я – брат”, – дийр, кени тутулар. Сарма баранын кудук барө турар.

Куорал күннөри-түүннари күбүгүрүүр, ньерпийэр, тигинир, умайэр, арүтө кыгылар. Пешт дийбиттен II Украинской фронт ыган кийрен илар ньермөрө ибиллар. Буда аттуттан III Украинской фронт кийэр. Оччотоогу Будапешт туохка маарынньырай? Күбүгүрүүр, ньерпийэрө адырда кыл арбагыттан быган туран ахсуфан-ахсуфан баран, кууһа эсэн, арбагын түгөдөр бүтөн сытан, аныларын килбэн-этэ-килбэн-этэ каксун тыйаатарыгар... Онүк этэ оччотоогу Будапешт!

Фашистар күн тура-тура харса хабыра суук кырдыгаллар. Дыалэри фауст ботуруонунан ыткылаан уматаллар, дыалэртөн тахсалларыгар маңа ууран дыйбарита толтараглар. Советской сармилэр кимен кийринлара күбүгүрөн истагы, II Украинской фронт Пешты башкылаабута. Буда кыргыстытын күрүк кыргына турбута.

Советской командование өстөк сармилеригар туһаайан пистеке бырабаттаабыта. Пистеке: “Сарини ууратын, хаан тохтуугун тохтогун, кара куораты, Будаганы алдытман, Берлин! Берлинит

офицердэр, салгааттар олохжугуар куттап сүрөк буолуу", – дээн экилибита Фашистар итинек эйэлээх этивини ылымматалары, аннообор советский парламентеру олорубуттара. Ол да буоллар, советский командование өстөөх салгааттарын бэринээтэ иньдэрэрин турааллалары.

Сырдан кыыл бааһырдырына адырыата өссө бэририлик, фашистар кыаттардытарын аяйы ыныллыкан икэлтэрэ. Кыргыһы өссө күүтүрбүтэ, кырыктаммыта.

Билги ичкии кирбамга улахан өлтинөскөй кээрд дьактыгар олоробут. Эмискэ дьаккыон штабыттан биллэрки кэгэр. Дьаккыон штабын билгиттэн араах, кэнибитигэр баар дьаккыи немецтэр төгүрүйбүттэр, борт турганик камбур каларга бириккэс бэриглэр. Элбөк буолан олоо барабыт. Штаб таһыгар баар госмигаль умаман кытыктар, дьаккыи айыттан пулематтар, автоматтар уотунан илгистэллэр. Уулуссада киһи сатаан хаампат гына өлбүт дьон үлүкүтөммүттэр. Сүүрүү, калии барыла, халыы-ыһыы. Сарсыардына дьэри ытыдлаһабыт. Өстөөх чугуруйар. Ити түбөлтө маанык буолбуу. Билр батальон немец салгааттара ичкии кирбииттан биллээнэ бэриимит салгааттар буолан, автоматтарын икэлээн бараң, стройунан хааман, советский буюун форматын көлпөт фашистский салгааттарынан харабыллаган, гыылга тахсыбыттар. Ол тахсаат түс-түскө үрэллэн дьаккыи саба түстүттэр, госпиталга сытар билги дьоммутун ытыккыан барбыттар, уоттаабыттар. Өстөөх итинан уодаһынкыах, адырыа буолбуу.

Будапешка хааттарбыт сэримлэрин өрүтүүдэри немецкэй командование сана күүстэри Будапешт тулагыгар бырахпыта. Ол кэлбит сэримгэргэ утары тахсаары Будапешт хааттарбыт фашистский сэримлэр туох баар күүстэринан мөксөглөр.

Олунньу 13 күнүгэр сарсыарда эмискэ им-дьим буолар. Өстөөх тилгэх арыабын – Буда дьыбарыатын үрдүгэр үрүн былаах аныылылар. Ити аата өстөөх кыаттарда. Олунньу 13 күнүгэр Буда бүтүнүүтэ өстөөх сэримиттан босхолонмута. Бу күн Будапешт босхолонмуу күнэ.

Күнүс Буда улахан площадьтар биллэн бэриимит сэримлэр кэжэлэбиттэрэ. Маннайгы кэжэлэа немецтэр, ичкикэ мадырдар турааллар. Кэжэлэр илин үлүктэрыгар генераллар, старшай офицердар турбуттэр. Немецтэр генералтара, офицердэра эбарбыт көдүннөхтөр, омылактарын быһа ытырбыттар. Куорат олохтоокторо үөдэллэр-көтөллөр. Уулуссаларга, площадьтарга ырыа-тойук, үнүү. Сааскы күн сандаара тылар. Будапешт тиллибита, киһи көлүмөттэн босхолонмуу бухатырдыы үһүүтүур, өрүтө түлүэнниир күрдүтэ.

Европа улуу өрүстөрүттэн бикрдэстөрүн – Дунай көрө кытыгыгар олобор улахан куорат Будапешт 1945 сыллага сааны ити күрдүк үөрэн-көтөн көрсүбүтэ.

Булалары өңөйт, арбаа дүйнө барабел, Беленце, Балзген куаллар
улам арды кыргызар Селешфехервар, Бемка, Костел, өнтөн да атын
күрөттөр ичин кыргызыларга кыттан, билиги Австрия куаллар
кыргызыт. Оруу кыргызылар кыргызылар Селешфехервар куаллар,
Шараш станция анын кыргызар буолуптабыт. Бу учурдада остон
утары кимде кыргызар селешфехервар.

1945 сыл муус устар, улам кыргызар билиги Австрия кыргызар
беленцедин ичин селешфехервар. Улам кыргызар 8 күндөдө түүн
Венаттан кыргызаруу-арбаа туурамын-га баар Грац куаллар илбирит.

Улам кыргызар 8-с селешфехервар, кыргызылар селешфехерварин салга
беленцедин Грац куаллар кыргызыт.

И.И.Дриков: шалтыт бурданык ийбети.
Григорий Александрович, Екатерина Степановна

И.И.Дриков: татыыр үбөтү
сандыккай сары уюна буз дүйлүнү
жымыкка Улуу сарык кыткыныкка,
күрөктүзүс советтик-партиялык үбөтү
Семён Александрович Дриков

И.И.Эпштейн аялыгы Фаиза Александровна утаны кутурга Россияга
Простаканка Көндүрүлгөн булгуну ытта

И.И.Эпштейн балты Анастасия утаны кутурга Арменский Исаакович
Романовтар устаттына

Миссияни Иттиҳоддашқан Билетте
Гособоту адамнын кызын Анастас
Гаврилович Амурсоо Ружани

И.М.Эршову кызылар мунда
Шаварий Николаевич Амурсоо

И.М.Эршову адамнын Анастас Уттаровични Амурсоо кызылар, күүнүнүн
Суренгичини билдирет

И.И.Дегтярев (слева) и И.И.Дегтярева (справа)

И.И.Дегтярев (слева) и И.И.Дегтярева (справа)

Н.Н.Зубово гэр бүл, 1980-аад онд авч үзсэн

1934-1935. (From the collection of the University of Toronto Archives)

МКС-проекттагы ишканаларынын 1993-жылы Казакстанда 25-августтагы жыйынында катышкан адамдардын сүрөтү. (Султанов А. А. - 1-орунда, 2-орунда - 2-орунда, 3-орунда - 3-орунда, 4-орунда - 4-орунда, 5-орунда - 5-орунда, 6-орунда - 6-орунда, 7-орунда - 7-орунда, 8-орунда - 8-орунда, 9-орунда - 9-орунда, 10-орунда - 10-орунда, 11-орунда - 11-орунда)

Хөвсгөл ууга С.Я.Эрнэвийн нэршилтэр Валентина Семёновна, Надежда Семёновна, ойлгодог Алтан уугаа Ваня, С.Я.Эрнэвийн ордодотой Н.М.Эрнэвоод

И.Я.Эрнэвэй, крэйлэ М.И.Эрнэвоодыг элэгтэй, эрэгтэрэн крэйлэ

И.И.Зрнов
руководитель

И.И.Зрнов и
И.И.Зрнова

Тарноу ёзуу' педагогический институтын кыргызстандагы 1978-ж.

ИНИНЭЭБИТЭ

Аян тал онгогтар.....	3
Бурдун Омхолоон. Поэт туһунан ахтыг.....	5
Алла Амьсгала. Дөөдөрүм сырдык кэрэһинигэр.....	11
Күнүн Уураслыларат. Үрүг көмүстөн жутултубут кайсаңнар.....	12
Софрон Данилов. "Сахагыы хайсаң кутаага умайан тилчээктинг".....	14
Савва Тарасов. "Тосбуом..." дээн тыл сыбааһыгар уутталан.....	18
Снежан Тимофеев. Иаан фронтоник буоламмыт, олус айдаһарбут.....	28
Дмитрий Идриттин. Көбөөн аруу көстөгүстээхтээг астабын.....	29
Василий Гарибулин. Кайсаңа үмүгүйдүк сыһыан алара.....	36
Иаан Федосеев. Атас-дөсүр дьонугар, аймахтарыгар амарах сыһыаннааҕа.....	38
М.И.Эргомов. Дьөгүлөөхтүк аларбуугут.....	45
Г.Г.Макаров. Дөөдөрүм туһунан кэс тыл.....	46
М.М.Федоров. Үмүгүстүбүт убайым – Кеша Эрткова.....	49
К.И.Платанова. О семье И.И.Эрткова.....	58
Владимир Эрменков. Мой отец – моя гордость.....	61
Н.И.Платанова. Билэр сүрүмнээх киһи этэ.....	74
Николай Дмитриев. "Балача бусту" штыбын начаалынымыга.....	77
Марина Дмитриевна. Үмүгүстүбүт үтүөлээх.....	85
Николай Васильев. "Кыра" бөлүгүсүр уонна да атыттар.....	88
Ф.А.Колосова. Сурдүүм Кеша туһунан кылгастык.....	94
В.В.Эрменков. Таатта айылытага лэст буоларга үтүгүбүтэ.....	96
С.Н.Федосеева. Билэти аймах хээн туттуута.....	99
В.Р.Николаев. Ташыт туһунан кыраах тыл.....	105
Александр Эрменков. Үс сыл көрүтэ.....	106

Специальная Федеральная Служба Инспекции
ОТРАЖЕННЫЙ ВОИН, ТАЛАНТЛИВЫЙ ЦОСЭ
Воспоминание

Компьютерный набор и верстка А.Д.Федоткина

Формат 65x84 мм. Уд.т.р. 8,25. Цвета трафаретные. Тираж 500 экз. Заказ № 170.
Позднее ИДПС № 000073 от 10.03.99г.

Отделено в типографии Департамента
научных и учебных профессионального образования
Министерства образования Республики Саха (Якутия)
677005, г. Якутск, ул. Курчатова, 36, тел. 44-05-20

